

URXAN ƏLƏKBƏROV

DAVAMLI İNSAN İNKİŞAFININ ƏSASLARI

(Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti)

*Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyinin 9 avqust 2007-ci il tarixli,
961 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmişdir.*

«TƏHSİL»
BAKİ – 2007

Redaktor:
Faiq Şahbazlı,
filologiya elmləri namizədi

Rəyçilər:
Ədalət Fərəcov,
biologiya elmləri doktoru, professor

Arif Muradov,
əməkdar müəllim

Urxañ Ələkbərov
Ə 45 «**Davamlı insan inkişafının əsasları**» (Ali məktəblər üçün
dərs vəsaiti), Bakı, «Təhsil», 2007, 132 səh.

Ə $\frac{0201000000}{053}$ 2007

© «Təhsil», 2007

ÖN SÖZ

Azərbaycan Respublikası son illərdə inkişaf tempinə görə dünyada aparıcı ölkələrdəndir. Bu müvəffəqiyyət əsası ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və Prezident İlham Əliyevin uğurla inkişaf etdirdiyi və həyata keçirdiyi siyasətə əsaslanır.

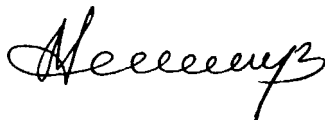
Azərbaycanda inkişafa meydan açan islahatlar təhsil sahəsinə də aiddir və bir sıra beynəlxalq təşkilatlarla birlikdə həyata keçirilməkdədir.

Təhsil Nazirliyinin BMT, o cümlədən YUNESKO ilə əməkdaşlığı xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu iki təşkilat 2005–2014-cü illəri insan potensialına əsaslanan davamlı inkişaf sahəsində tədris onilliyi elan etmişlər. Müvafiq sənəd 1 mart 2005-ci ildə BMT-nin Baş Qərargahında – Nyu-Yorkda imzalanmışdır. Təhsilə və onun müasirləşdirilməsinə xüsusi diqqət ayıran Heydər Əliyev Fondu 2005-ci ilin avqustunda Fondun Prezidenti, YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri, millət vəkili Mehriban Əliyevanın və YUNESKO-nun Baş Direktoru Koşiuro Matsuuranın sədrliyi ilə "YUNESKO – Azərbaycan: gələcəyə körpü" beynəlxalq konfrans keçirmişlər. Bu konfransda təhsilin müasirləşməsinə aid qərarlar qəbul edilmişdir. Təqdim edilən dərs vəsaiti göstərilən qərarların yerinə yetirilməsinə yönəldilib.

Azərbaycan Respublikası "Davamlı insan inkişafı" fənninin tədrisi sahəsində dünyanın ən qabaqcıl ölkələrindən biridir. Bu fənnin ümumi təhsilə daxil edilməsi prosesi Təhsil Nazirliyi və

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı (BMTİP) tərəfindən 2001-ci ildə pilot layihəsinin həyata keçirilməsindən başlanmışdır. Həmin layihənin uğurlarına əsaslanaraq, 2003-cü ildən "Davamlı insan inkişafı" fakültativ fənn kimi ümumtəhsil orta məktəblərinin tədris proqramına daxil edilmiş və dərs vəsaiti dərc olunmuşdur. Bu, dünyada orta məktəblər üçün davamlı insan inkişafının tədrisi üzrə ilk dərs vəsaitidir. Azərbaycan Respublikasında əldə edilmiş bu nailiyyəti BMT-nin Baş Qərargahı əhəmiyyətli təşəbbüs kimi qiymətləndirmiş və təcrübəni qlobal miqyasda yaymaq üçün müvafiq məlumatları üzv olan ölkələrə ümumdünya şəbəkəsi vasitəsilə çatdırmışdır. 2005-ci ildən isə bu fənnin tədrisi ölkənin bütün orta ümumtəhsil məktəbləri üçün məcburi oldu. Bu sahədə biliklərə yiyələnmək üçün "İnsan və cəmiyyət" kursunun ayrıca bir fəslə davamlı insan inkişafına həsr olunmuşdur.

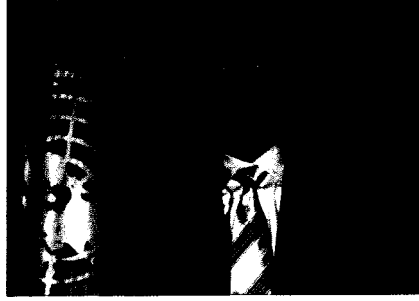
Təqdim edilən «Davamlı insan inkişafının əsasları» dərs vəsaiti bu sahədə müasir bilik və bacarığı yönəldilmiş tədrisin yeni addımıdır və ali məktəblər üçün hazırlanmışdır. Bu sahədə biliklərə yiyələnmək inkişafın davamlı olmasına və ölkənin beynəlxalq inteqrasiyasına xidmət edəcək.

Misir MƏRDANOV,
Azərbaycan Respublikasının Təhsil Naziri

ÖN SÖZ

Bilik və bacarığa əsaslanan davamlı insan inkişafı XXI əsrin ən əsas inkişaf prioritetidir. BMT-in İnkişaf Proqramı (BMTİP) davamlı inkişaf konsepsiyasının yaradılmasının və həyata keçirilməsinin əsas təşəbbüskarıdır. BMTİP global şəbəkə olaraq, insanların daha

yaxşı həyat tərzi qurmalarına yardım etmək məqsədilə fəaliyyət göstərir. Bu fəaliyyət, ən başlıcası, lazımı biliklərin ötürülməsini və təcrübənin bölüşməsinə əhatə edir.

Davamlı inkişafın mahiyyəti çağdaş nəsillərin rifahını təmin etmək və eyni zamanda gələcək nəsillərin inkişaf imkanlarını məhdudlaşdırmamaqdır. Bu, ilk növbədə bilik və bacarığın artırılmasını və insan potensialının inkişafını nəzərdə tutur. Təbii sərvətlərlə zəngin olan ölkələr üçün davamlı insan inkişafı xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu səbəbdən "Qara qızıl"ın "insan qızılı"na çevrilməsi və bu məqsədlə insan potensialının inkişafı ən mühüm məsələlərdəndir ki, BMTİP milli qurum və beynəlxalq təşkilatlarla birlikdə müvəffəqiyyətlə Azərbaycanda həyata keçirilir.

Davamlı insan inkişafı biliyə əsaslanır və onun məqsədlərinə nail olmaq və bu sahəni müvəffəqiyyətlə inkişaf etdirmək üçün həm əhali məlumatlandırılmalı, həm də mütəxəssislər xüsusi bilik və bacarığa malik olmalıdırlar. Bu səbəbdən Azərbaycan Respublikasında davamlı insan inkişafı həm ümumi, həm də ixtisaslaşmış orta və ali təhsilin proqramlarına daxil edilmişdir. Təhsil Nazirliyi bu ixtisas üzrə dünyada ilk tədris proqramlarını artıq 2003-cü ildə təstiq etmiş və dərs vəsaitlərini nəşr etmişdir.

Ali məktəblər üçün hazırlanaraq diqqətinizə çatdırılan "Davamlı insan inkişafının əsasları" dərsləri vəsaiti universitet, akademiya və digər ali təhsil müəssisələrinin tələbələri üçün hazırlanmışdır. Bu sahədə mütəxəssislər hazırlanmasının xüsusi əhəmiyyəti ondadır ki, Azərbaycanda BMTİP ilə birgə yerinə yetirilmiş proqramların tövsiyəsinə müvafiq olaraq, dünyada ilk dəfə fərdi sektorda insan inkişafı mərkəzi təsis edilib və ölkənin ilk icma əsaslı təşkilatı insan inkişafı üzrə ictimai birlik kimi rəsmi qeydə alınıb. Bu innovativ təşəbbüslər haqqında məlumatı BMT öz global şəbəkəsi vasitəsilə müsbət təcrübə kimi dünya ölkələrində yaymışdır.

Əminəm ki, bu dərslər vəsaiti ölkədə inkişafın davamlı olması və insan potensialının təkmilləşməsi sahəsində yeni addım olacaq.

BRUNO D. PUEZA

Bruno Pueza,
BMT-nin Azərbaycandakı Rezident-Əlaqələndiricisi,
BMTİP-in Rezident-Nümayəndəsi

GİRİŞ

2005-ci ilin avqustunda Bakıda "YUNESKO – Azərbaycan: gələcəyə körpü" mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirildi. Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə keçirilən bu konfrans YUNESKO-nun Azərbaycanla əməkdaşlığının ən önəmli sahələrindən birinə – təhsilə həsr olunmuşdu. Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti, YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri, millət vəkili Mehriban Əliyeva və YUNESKO-nun Baş Direktoru Koşiyo Matsuuranın sədrliyi ilə keçirilən bu konfransda Azərbaycanda təhsilin müasir istiqamətlərinin inkişafı müzakirə edildi. BMT-nin Təhsil, Elm və Mədəniyyət üzrə Təşkilatı (YUNESKO) və ölkənin Təhsil Nazirliyi arasında əməkdaşlıq haqqında xüsusi memorandum imzalandı. Bu memorandum, ilk növbədə tədrisin müasir istiqamətlərinin inkişafını və keyfiyyətli təhsil üçün bərabər imkanların yaranmasını nəzərdə tutur. Göstərilən məqsədlərə nail olmaqda davamlı bilik və onun daşıyıcısı olan insan potensialına əsaslanan inkişaf sahəsində bilik və bacarıqların tədrisi xüsusi rol oynayır. XX əsrin sonunda Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) tərəfindən irəli sürülmüş davamlı insan inkişafı konsepsiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, inkişafın qiymətləndirilməsi, müvafiq olaraq planlaşdırılması və idarə edilməsi zamanı maddi nemətlərin və xidmətlərin artması göstəricilərindən istifadə edilməsi kifayət deyil. İnkişafın əsas məqsədi insandır. Bu səbəbdən inkişaf prosesini qiymətləndirəndə insanın cəmiyyətdəki vəziyyəti, onun rifahı nəzərə alınmalıdır. Belə şəraitin yaradılması həm çağdaş, həm də gələcək nəsillər üçün olduqca vacibdir. Ona görə də insan inkişafı dedikdə, bu inkişafın davamlı olması da nəzərə alınır.

İnkişafın davamlı olması, yeni çağdaş və gələcək nəsillərin maraqlarına xidmət etməsi və insanın bu inkişafın əsas məqsədi

olması 2002-ci ildə Yohannesburqda keçirilmiş Dünya Sammitində bir daha qeyd edildi. Sammitdə, BMT-nin təşəbbüsü ilə irəli sürülmüş, "Minilliyin İnkişaf Məqsədləri" adlı sənəd qəbul edilmişdir. Bu məqsədlər arasında yoxsulluğun azaldılması, gender qeyri-bərabərliyinin aradan götürülməsi, təbii və sosial mühitin optimal idarə edilməsi və dünyanın müxtəlif ölkələrində və ölkələr daxilində inkişafın səviyyəsində müşahidə olunan fərqlərin azaldılması da nəzərdə tutulmuşdur. Minilliyin inkişaf məqsədlərinə nail olmaqda müvafiq biliklərin artırılması və bu biliklərin müasirləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bununla əlaqədar BMT və YUNESKO 2005-ci ildə xüsusi qərar qəbul etmişdir və həmin qərarla 2005–2014-cü illəri davamlı inkişaf sahəsində təhsil onilliyi elan etmişdir. Qəbul edilmiş qərara aid sənədi 2005-ci il martın 1-də BMT-nin Baş Qərargahında – Nyu-Yorkda BMT-nin Baş Katibi Kofi Annan və YUNESKO-nun Baş Direktoru Koşiro Matsura imzalamışlar. Davamlı inkişaf konsepsiyası çağdaş və gələcək nəsillərin tərəqqi imkanlarının təmin edilməsini nəzərdə tutduğundan bu inkişaf davamlı insan inkişafı kimi də səciyyələndirilir.

Davamlı insan inkişafı konsepsiyası XX əsrin son onilliyində BMT-nin İnkişaf Proqramı tərəfindən tətbiq edilməyə başlanmışdır. Bu konsepsiyaya görə qlobal, ölkə və region səviyyələrində inkişafın planlaşdırılması, idarə edilməsi və qiymətləndirilməsi zamanı təkcə ümumiləşdirilmiş orta iqtisadi və sosial göstəricilər deyil, insanın cəmiyyətdəki vəziyyəti, onun rifahı təhlil edilib nəzərə alınmalıdır. Bunu qiymətləndirmək üçün işə sağlamlıq, təhsil və gəlirlər kimi göstəricilərin istifadəsi nəzərdə tutulur. Belə yanaşma tamamilə düzgündür və hər hansı bir yerdə aparılan iqtisadi və sosial siyasətin uğurlu olmasından və gəlirlərin ədalətli bölünərək cəmiyyətin hər bir üzvünün rifahının yaxşılaşdırılmasına yönəldilməsindən xəbər verir. Bu konsepsiya və onun əsasında qurulmuş siyasət BMT və onun üzvü olan ölkələr tərəfindən 1990-cı

ildən həyata keçirilməyə başlanmışdır. Bu sahədə vəziyyəti səciyələndirən ilk hesabat BMT tərəfindən 1990-cı ildə Nyu-Yorkda dərc edilmişdir. Hesabatda müxtəlif ölkələrdə davamlı insan inkişafının vəziyyəti qiymətləndirilmiş, müvafiq müqayisələr aparılmışdır. Həmin vaxtdan başlayaraq belə hesabatlar hər il dərc edilir və bu nəşrlər həm qlobal olaraq bütün dünyanı, həm də ayrı-ayrı qitə və ölkələri əhatə edir. Hesabatlarda, eyni zamanda, davamlı və insana mərkəzləşmiş inkişafın planlaşdırılmasında və idarə edilməsində əldə edilən nailiyyətlərin təbliği də öz yerini tapır, müxtəlif ölkələrdə müşahidə olunan ümumi problemlərin aradan qaldırılma yolları göstərilir.

Müstəqillik bərpa olunduqdan sonra Azərbaycan Respublikasında da davamlı insan inkişafına dair monitoring aparılmasına başlanılmışdır. Bu sahədə vəziyyəti qiymətləndirən ilk milli hesabat 1995-ci ildə dərc edilmişdir. Həmin dövrdən başlayaraq insan inkişafına dair hesabatlar mütəmadi olaraq hazırlanmaqdadır. Milli səviyyədə aparılmış monitoringin nəticələri göstərmişdir ki, Azərbaycanda müstəqillik bərpa olunandan sonrakı dövr davamlı insan inkişafı baxımından iki mərhələyə bölünür. 1990-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq 1995-ci ilə qədər ölkədə davamlı insan inkişafı üzrə göstəricilər kəskin sürətdə aşağı düşmüşdür. Bu, əsasən, iqtisadiyyatın idarə edilməsində müşahidə edilən böhranın nəticəsi idi. Lakin 1993-cü ildən sonra ölkədə həyata keçirilən iqtisadi, sosial siyasət nəticəsində 1996-cı ildən başlayaraq davamlı insan inkişafı göstəriciləri artmaqdadır. Ölkənin sürətli inkişafı, müxtəlif islahatların həyata keçirilməsi və bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığın güclənməsi bu prosesin daha geniş vüsət almasından xəbər verir.

Davamlı insan inkişafı sahəsində bilik və bacarıq təbii sərvətlərlə zəngin olan ölkələr üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu səbəbdən fənnin tədrisi Azərbaycan Respublikası üçün də olduqca

əhəmiyyətlidir. Ölkənin təbii ehtiyatlarının, o cümlədən neft və qaz kimi sərvətlərin zənginliyi, davamlı insan inkişafı sahəsində bilik və bacarığın olmasının xüsusi əhəmiyyətindən xəbər verir. Bununla əlaqədar ölkə Prezidenti İlham Əliyev qeyri-neft sektorunun inkişafına hər zaman xüsusi diqqət yetirərək və bunun üçün ilk növbədə insan potensialının inkişafını və bu yolla biliyə əsaslanan davamlı inkişafın təmin edilməsinin vacibliyini göstərmişdir. Ölkədə neft strategiyası çərçivəsində uğurla həyata keçirilən islahatlar buna yönəldilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında davamlı insan inkişafının tədrisi sahəsində qəbul edilmiş konsepsiya ondan ibarətdir ki, bu fənnin tədrisi yalnız seçilmiş mütəxəssislər üçün olmayıb, ümumi təhsilin vacib elementi kimi qəbul edilir. Bu konsepsiyaya görə ixtisasından, təhsilin istiqamətindən və səviyyəsindən asılı olmayaraq cəmiyyətin hər bir üzvü insanı və onun maraqlarını mərkəzə qoyan fəaliyyəti həyata keçirməyə qadir olmalı və bunun üçün müvafiq bilik almalı və bacarıqlara yiyələnməlidir. Konsepsiyaya görə insan inkişafı sahəsində biliklər, eyni zamanda, ekoloji cəhətdən ətraf mühitə uyğunlaşmış və davamlı inkişafa yönəldilmiş fərdi həyat tərzini, davranış üçün də vacibdir. Müasir dövrdə davamlı insan inkişafı sahəsində bilik və bacarıq ümumi mədəniyyətin ayrılmaz bir hissəsidir və məişət səviyyəsində də əhəmiyyət daşıyır. Bu sahədə biliklər, eyni zamanda, ümumi təhsil və tərbiyənin ən müasir istiqamətlərindən olan sosial məsuliyyətli fəaliyyət və həyat tərzini barəsində biliklərə yiyələnmək üçün də olduqca vacibdir. Bununla əlaqədar, davamlı insan inkişafı haqqında bilik və bacarığın tədrisi ümumi təhsilin bir hissəsinə çevrilmişdir. Davamlı insan inkişafı kursu orta məktəb səviyyəsində dünyada ilk dəfə Azərbaycanda həyata keçirilmişdir. Bu kursun orta məktəbdə tədrisinə Təhsil Nazirliyinin və BMTİP-in pilot layihəsi kimi 2001-ci ildə başlanmışdır. 2003-cü ildə isə pilot layihənin uğurlu

nəticələrinə əsaslanaraq, ölkədə bu fənnin ilk tədris proqramı və dərs vəsaiti Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq və nəşr edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında "Davamlı insan inkişafı" fənninin tədrisi dövlət siyasətinin bir hissəsi olmaqla, bu istiqamətdə həyata keçirilən proqressiv təşəbbüslər BMT tərəfindən "innovativ ideya və təsirlər" kimi qiymətləndirilmiş və müvafiq məlumat bu təşkilatın Baş Qərargahı tərəfindən üzv olan ölkələr arasında 2004, 2005 və 2006-cı illərdə dəfələrlə yayılmışdır. Azərbaycan və ABŞ tərəfindən müştərək proqram çərçivəsində dərc edilən davamlı insan inkişafına həsr olunmuş kurrikulum və kursların məzmununun ingilis versiyası dünya üçün yeni olduğundan 2005-ci ildə Nyu-Yorkda BMT-nin xüsusi saytında yerləşdirilmiş və üzv olan ölkələrin istifadəsinə verilmişdir.

Dərs vəsaiti Təhsil Nazirliyinin 2006-cı ildə təsdiq etdiyi proqram əsasında hazırlanmışdır və davamlı insan inkişafı sahəsində tələbələrin sistemli biliklərə yiyələnməsinə yönəldilmişdir.

Davamlı insan inkişafı konsepsiyası və müvafiq olaraq tədris kursu yenidir. Ona görə də fənnin tədrisi zamanı bir sıra yeni terminlərdən istifadə etmək zərurəti yaranır. Bu zərurəti nəzərə alaraq, hazırkı nəşrdə rast gəlinən yeni və bu zamana qədər az istifadə olunan terminlərin lüğəti verilir. Terminlərin çoxunun Azərbaycan dilinə yeni daxil edilməsi nəzərə alınaraq hər mövzunun sonunda onların ingilis dilindəki qarşılığı və izahlı lüğəti də təqdim olunur.

I FƏSİL İNKİŞAFIN GÖSTƏRİCİLƏRİ

Müxtəlif ölkələrdə inkişafın səviyyəsi və bu inkişafın insan amilindən asılılığı. Fərqli təbii sərvətlərə və insan potensialına malik olan ölkələrin əldə etdiyi nailiyyətlərin müqayisəsi. Texnoloji nailiyyətlər əmsali. Biliyə əsaslanan inkişafın planlaşdırılması, idarə edilməsi və qiymətləndirilməsi. İnkişafda insan amilinin rolu.

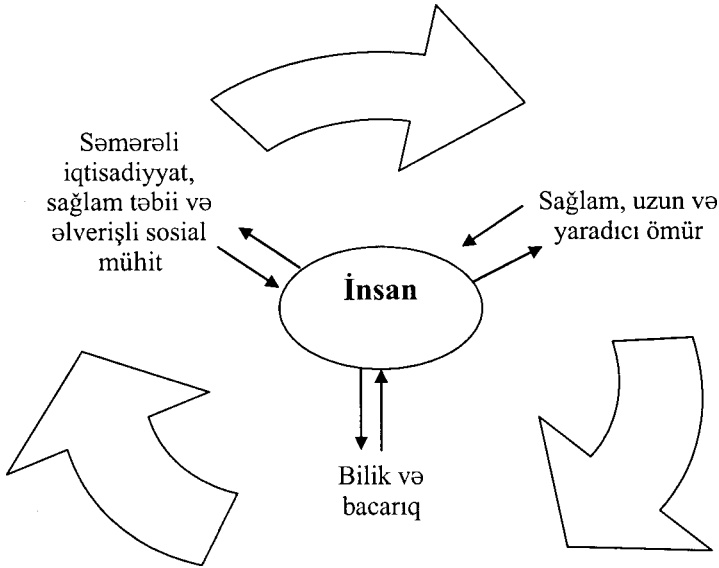
1.1. Müxtəlif ölkələrdə inkişafın səviyyəsi və bu inkişafın insan amilindən asılılığı

İnkişaf dinamik bir proses olmaqla, bir vəziyyətdən digərinə keçid kimi səciyyələndirilə bilər. Bəzi hallarda inkişaf, məsələn, xəstəliyin inkişafı mənfi bir proses kimi dəyərləndirilir. Lakin əksər hallarda inkişaf dedikdə, əsasən müsbət bir hadisənin baş verməsi, tərəqqi əldə edilməsi və bu prosesin davamlı olması nəzərdə tutulur.

İnkişaf prosesinin qiymətləndirilməsində həmişə müxtəlif göstəricilərdən istifadə olunub və olunur. Keçmişdə və müasir dövrdə istifadə olunan ənənəvi iqtisadi və sosial göstəricilər inkişafın planlaşdırılmasında və bu prosesin idarə edilməsində müsbət rol oynayıb və oynamaqdadır. İnkişafı səciyyələndirən məlumatlar arasında ənənəvi iqtisadi göstəricilər xüsusi rol oynayır. Buraya, ilk növbədə ümumdaxili məhsulun (ÜDM) həcmi və adambaşına orta gəlir aiddir. Bunlar ən çox istifadə olunan göstəricilərdəndir. Lakin ÜDM-in həcmi və orta adambaş gəlir vacib göstəricilər olmasına baxmayaraq, inkişafın vəziyyətini tam xarakterizə edə bilməz. Ümumiləşdirilmiş istehsalın həcmnin artımına və xidmət-

lərin genişləndirilməsinə aid göstəricilər çox əhəmiyyətlidir və iqtisadi potensialın artmasından xəbər verir. Lakin davamlı insan inkişafı baxımından bu məlumat vəziyyəti tam səciyyələndirə bilməz. Çünki bunlar və istifadə olunan digər bu kimi göstəricilər orta göstəricilərdir və ümumiləşdirilmişdir. Orta rəqəm isə müqayisə edilə biləcək və bir sıra hallarda müqayisə edilən ölkə və regionların inkişafından, vətəndaşlarının rifahındakı fərqlərdən və cəmiyyətdə hər bir şəxsin real vəziyyətindən xəbər vermir. Bununla əlaqədar, yeni inkişaf göstəricilərinin yaradılması və istifadəsi vacibliyi yaranır.

İnsanın inkişafın məqsədi olmasını və insanın rifahının ən ali məqsəd olmasını nəzərə alaraq, XX əsrin son onilliyində yeni davamlı insan inkişafı göstəricilərinin istifadəsi təklif edilmişdir. Bu göstəricilərdən ən geniş tətbiq olunanı İnsan İnkişafı Əmsalıdır (İİƏ). Bu əmsalın hesablanması zamanı üç qrup göstəricidən istifadə olunur: sağlamlıq, təhsil və gəlir. Bu göstəricilər əsasında İİƏ hər bir ölkə üçün hesablanır. Hesablamalar əsasında BMT xüsusi hesabatlar dərc edir. BMT-nin İnsan İnkişafı adlanan hesabatları 1990-cı ildən başlayaraq hər il dərc edilir. Hesabatlarda müxtəlif ölkə və bölgələrdə insan inkişafının qiymətləndirilməsi əsasında hər bir ölkənin dünyada tutduğu yer də öz əksini tapır. Dünyanın 177 ölkəsi üçün aparılan təhlil və müqayisə ilə yanaşı, hesabatlarda insan inkişafı sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlər və bunun üçün istifadə olunan yeniliklər də təsvir və təbliğ edilir. Bu nailiyyətlərdən insan ömrünün uzanması, təhsil səviyyəsinin yüksəlməsi, birləşmələrin tətbiqi nəticəsində gəlirlərin artması, sosial vəziyyətin yaxşılaşdırılması kimi göstəricilər təhlil edilir (Şəkil 1). Eyni zamanda, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən hazırlanan hesabatlarda davamlı insan inkişafı sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlər haqqında məlumatlar yayılır və onların əldə edilməsi yolları tövsiyə olunur.

Şəkil 1. İnsan potensialına əsaslanan davamlı inkişafın əsas amilləri

Şəkil 1-də davamlı və insana əsaslanan inkişafın üç əsas amildən asılılığı və onların qarşılıqlı əlaqəsi təsvir edilir. Belə ki, bilik və bacarığa yiyələnmək üçün sağlamlıq ən vacib şərtlərdən biridir. Daim yeniləşən bilik və bacarıq isə səmərəli iqtisadiyyatın və əlverişli təbii və sosial mühitin yaradılmasının təminatçısıdır. İqtisadi imkanlar da öz növbəsində əhalinin sağlamlığının təmin edilməsi üçün şərait yaradır. Bu səbəbdən davamlı inkişafın planlaşdırılması, həyata keçirilməsi və monitorinqi üçün hər üç amilin nəzərə alınması olduqca vacibdir. İnkişafda yüksək nailiyyətlər əldə etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, onların əhalisinin çoxu sağlam və nisbətən uzun ömür sürürlər, əhalinin təhsil səviyyəsi yüksəkdir. Belə ölkələrdə bilik və yeni texnologiyalara əsaslanan iqtisadiyyat da çox yüksək gəlirlə fəaliyyət göstərir və əhalinin sağlam və savadlı olması üçün şərait yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, davamlı insan inkişafı Azərbaycan dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindəndir. ÜDM-in illik artımının 30–35 % səviyyəsində təmin edilməsi davamlı insan inkişafı üçün iqtisadi imkanlar yaradır. Ölkənin müxtəlif bölgələrində yeni tədris ocaqlarının tikilməsi, yenidən qurulması, müasir avadanlıq və ləvazimatlarla təchiz edilməsi, təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi insan potensialının formalaşması üçün vacib amildir. Ölkənin bütün bölgələrində yaradılan olimpiya kompleksləri və digər idman qurğuları, müasir tibbi mərkəzlər əhalinin sağlamlığının qorunması və möhkəmləndirilməsi üçün olduqca vacibdir. Bu proqramların həyata keçirilməsində həm dövlət qurumları, həm də ictimai təşkilatlar, ilk növbədə Heydər Əliyev Fondu iştirak edir.

BMT və digər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən hazırlanan və dünyada inkişafı əks etdirən məlumatları təhlil edərkən aydın olur ki, müxtəlif ölkələrdə vəziyyət eyni deyil. Bəzi ölkələr inkişafı yüksək səviyyəyə qaldırmağa nail olmuş və vətəndaşlarının layiqli ömür sürməsi üçün şərait yaratmışlar. Digər ölkələrdə isə bu sahədə əldə edilmiş nəticələr nisbətən aşağıdır.

Ölkələrin inkişafı və əldə etdikləri nailiyyətlər arasındakı fərqlərin əsasında hansı amillərin durduğunu təhlil etmək olduqca vacibdir. İnkişafın hansı amillərdən asılı olmasını müəyyən etdikdən sonra bu prosesin sürəti və istiqaməti dəyişdirilə bilər. Bu isə Minilliyin Məqsədlərindən olan inkişafda və istehlakda ölkələr arasında və bir ölkənin vətəndaşları arasında müşahidə edilən kəskin fərqlərin aradan qaldırılması üçün olduqca vacibdir.

İnkişafa təsir edə bilən amillər arasında, ilk növbədə ölkələrin tarixi, təbii sərvətlərlə zəngin olması təhlil edilə bilər. Ölkələrin inkişafının tarixi nailiyyətlərdən, ölkənin "yaşından" asılı olmasının təhlili cədvəl 1-də verilir. Cədvəldə qədim və zəngin tarixə malik olan, bəşəriyyətin inkişafında mühüm rol oynamış və dünya

sivilizasiyasına əvəzsiz töhfələr vermiş bəzi ölkələrdə və bunlarla yanaşı bir sıra yeni yaranmış ölkələrdə inkişafın səviyyəsi və ölkə vətəndaşlarının rifahı müqayisə edilir. Bu müqayisə göstərir ki, bəzi gənc, tarixi cəmi 250–300 və hətta 100–150 il olan ölkələrdə inkişafın səviyyəsi min illərlə tarixi olan ölkələrlə müqayisədə daha yüksəkdir. Göstərilən qanunauyğunluq yalnız müstəmləkə altında olmuş Hindistan və Misirə aid deyil. Şübhəsiz ki, uzun müddət müstəmləkə altında olmaq bu ölkələrin inkişaf imkanlarına olduqca mənfi təsir göstərmişdir. Lakin cədvəldən göründüyü kimi, müstəmləkə altında olmamış və qədim tarixə malik olan Yunanıstan və İtaliya da inkişaf göstəricilərinə görə hazırda 200 il tarixi olmayan Avstraliya və Kanadadan geridədir. Bu onu göstərir ki, tarixi amil vacib olsa da, inkişafda həlledici rol oynamır.

Cədvəl 1. Ölkə tarixinin inkişafa təsiri*

Ölkə	ÜDM adambaşı, ABŞ dolları ilə	Təhsil Səviyyəsi**	Dünya ölkələri arasında da- vamlı insan in- kişafı göstəri- cələrinə görə tutduğu yer
Hindistan	3 139	61,0	126
Misir	4 211	71,4	111
Yunanıstan	22 205	96,0	24
İtaliya	28 180	98,4	17
Kanada	31 263	99,0	6
Avstraliya	30 331	99,0	3

* Mənbə: *İnsan inkişafı haqqında hesabat, BMT, Nyu-York, 2006*

**Bütün əhali, 15 yaşından başlayaraq %-lə

Təbii sərvətlərin zənginliyi və bu amilin iqtisadi inkişaf ilə əlaqəsini müqayisə etdikdə də eyni nəticə alınır (Cədvəl 2). Cədvəldən görüldüyü kimi, bir sıra hallarda təbii sərvətlərlə zəngin olan ölkələrdə inkişaf yüksək səviyyəyə qalxır. Məsələn, məlum olduğu kimi, Norveç çox zəngin neft və qaz yataqlarına malikdir. Təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsi və onlardan əldə edilən gəlirlərin bütün cəmiyyətə xidmət etməsi nəticəsində bu ölkə inkişaf göstəricilərinə və əhalinin rifahı üçün yaradılmış şəraitə görə dünyada birinci yeri tutur. Ölkə əhalisinin təhsil səviyyəsi olduqca yüksək, orta ömür müddəti isə 80 ildən artıqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, təbii sərvətlər ilə zəngin olan Azərbaycanda xüsusi Neft Fondu yaradılmışdır. Fondun yaradılmasında məqsəd neft və qaz istehsalından və ixracından əldə edilən gəlirləri davamlı inkişafın, çağdaş və gələcək nəsillərin rifahının təmin edilməsinə yönəltməkdir. Fondun yaradılması və fəaliyyətinin təşkili zamanı Norveçin və təbii sərvətlərlə zəngin olan və bu təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edən digər ölkələrin təcrübəsindən geniş istifadə olunur.

Cədvəl 2-dən görüldüyü kimi, təbii sərvətlərin zənginliyi heç də uğurlu inkişafın təminatçısı rolunda çıxış edə bilməz. Təbii sərvətləri zəngin olan iki Afrika ölkəsində inkişafın vəziyyəti, yəni onun davamlı olması, çağdaş və gələcək nəsillərin rifahını təmin etməsi tamamilə fərqlidir. Bu, ölkə vətəndaşlarının orta ömürlərinin təhlilindən aydın olur. Aydındır ki, təbii sərvətlər bol olan və sosial baxımdan məsuliyyətli siyasət yürüdən ölkələrdə əhali sağlam olmalı və bu, öz əksini orta ömür müddətində tapmalıdır. Nigeriya və Botsvanada zəngin təbii sərvətlər olmasına baxmayaraq, bu ölkələrdə əhalinin uzun və layiqli ömür sürmək imkanları olduqca məhduddur. Cədvəl 2-dən aydın olur ki, adambaşına düşən təbii sərvətlərin miqdarı çox az olan Yaponiyada və ya İsveçrədə orta ömür bu iki Afrika ölkəsində müşahidə ediləndən iki dəfə çoxdur.

Cədvəl 2. Təbii sərvətlərin inkişafa təsiri*

Ölkə	Orta yaş	Dünya ölkələri arasında davamlı insan inkişafı göstəricilərinə görə tutduğu yer
Nigeriya	43,4	159
Botsvana	34,9	131
İsveçrə	80,7	9
Yaponiya	82,2	7
Norveç	80,9	1

*Mənbə: İnsan inkişafı haqqında hesabat, BMT, Nyu-York, 2006

Göründüyü kimi, təbii sərvətləri məhdud olan bir sıra ölkələrdə inkişafda daha böyük uğurlar əldə olunduğu və vətəndaşların rifahı yüksək səviyyədə təmin edildiyi halda, təbii sərvətlərlə zəngin olan bəzi ölkələrdə bu müsbət göstəricilər müşahidə olunmur. Bu o deməkdir ki, təbii sərvətlərin yalnız səmərəli və sosial baxımdan məsuliyyətli idarə edilməsi ölkənin sürətli inkişafını və vətəndaşların rifahını təmin edə bilər.

Beləliklə, 1-ci və 2-ci cədvəllərdən və onların təhlilindən aydın olur ki, ölkənin zəngin tarixi, onun keçmiş nailiyyətləri, vaxtilə əldə edilmiş uğurları və eyni zamanda təbii sərvətlərlə zəngin olması müvəffəqiyyətli inkişafı və əhalinin yüksək rifahını təmin etmək üçün kifayət deyil. Əsas amil kimi insan çıxış edir və onun biliyi və bacarığı müvəffəqiyyətin təminatçısıdır.

İnsanlar bioloji baxımdan eyni növə aiddirlər. İnsan cəmiyyətinə gəldikdə isə insanlar müxtəlif irq və millətlərə mənsubdurlar və müxtəlif dinlərə ibadət edirlər. Bu səbəbdən digər müqayisə edilən amillər kimi irqi, milli və ya dini xüsusiyyətlərin də inkişaf ilə əlaqəsi təhlil edilə bilər. Belə təhlillər göstərir ki, inkişaf səviyyəsinin milli xüsusiyyətlərdən, irqi, yaxud dini mənsubiyyətdən asılılığı, demək olar ki, yoxdur. Bunu sübut etmək üçün inkişaf etmiş ölkələrin bir çoxunun uğurlarında mühacirlərin rolunu təhlil etmək kifayətdir. Bu təhlillər göstərir ki, yüksək nailiyyətlər əldə etmiş ölkələrdə digər ölkələrdən köçənlərin, yəni mühacirlərin rolu çox yüksək olub və hazırda da yüksəkdir. Bir çox hallarda mühacirət etmiş bu şəxslər inkişafda geridə qalmış ölkələrin vətəndaşları olmuşlar. Eyni zamanda, onlar fərqli irq və millətlərin nümayəndələridirlər, müxtəlif dinlərə ibadət edirlər. Bu səbəblərdən irqi, milli və yaxud dini mənsubiyyət də inkişafın müvəffəqiyyətini müəyyən edən amil hesab edilə bilməz.

Göstərilən misallar əsasında bu nəticəyə gəlmək olur ki, inkişafda yüksək nailiyyətlər əldə edilməsində insan amili həlledici rol oynayır. İnsan potensialının formalaşması və səfərbər edilməsi sürətli inkişafın təminatçısıdır. Bu istiqamətdə məqsədyönlü siyasət aparılması isə cəmiyyətdə bilik və bacarığın formalaşmasına, onları daim yeniləşdirməyə və təkmilləşdirməyə əsaslanır. Bu siyasəti formalaşdırmaq və həyata keçirmək üçün davamlı insan inkişafı sahəsində bilik və bacarığa yiyələnmək olduqca vacibdir. Çağdaş və gələcək nəsillərin davamlı inkişafının planlaşdırılması, idarə edilməsi və monitorinqi sahələrinə aid biliklər, eyni zamanda, uğurlu şəxsi karyera qurulmasında da xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Yüksək səviyyəli inkişaf üçün həm müasir biliklərin, həm də etnik və ənənəvi yerli biliklərin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Ənənəvi yerli bilik və bacarıq deyəndə, ilk növbədə tarixən top-

lanmış xalq təcrübəsi, o cümlədən qədim əlyazmalarda və folklor nümunələrində saxlanılmış illərin sınağından çıxan bilik və bacarıqlar nəzərdə tutulur. Müasir biliklər və ən müasir yüksək texnologiyalarla yanaşı, bu əvəzsiz bilik və bacarıq xəzinəsinin davamlı inkişafda rolu böyükdür. Son dövrdə ənənəvi biliklərin əhəmiyyəti xüsusilə artmışdır. YUNESKO-nun təşəbbüsü ilə yaradılmış, iqtisadi fəaliyyəti və həyat tərzi, əsasən ənənəvi biliklər üzərində qurulmuş yeni "biosfer" adlanan məskənlərin salınması və fəaliyyəti buna bir misaldır. Dünyanın müxtəlif qitə və ölkələrində yaradılmış bu biosfer məskənlərin sayı artıq 300-ü keçmişdir. Biosfer məskənlərinin sayı daim artmaqdadır.

Ənənəvi və ən müasir biliklərin vəhdətindən ibarət olan texnologiyaların yaradılması və yayılması təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsini təmin edir və eyni zamanda, ətraf mühitin mühafizəsinə xidmət edir. Azərbaycan mədəniyyətin və ənənəvi biliklərin qədim məskənlərindəndir. Azərbaycanda qorunan qədim əlyazmalar, onların təhlili, bu əlyazmalarda mühafizə olunan biliklərin istifadəsi olduqca vacibdir. Folklor nümunələri və orta əsrlərdə yaradılmış bədii əsərlər etnik biliklərin qiymətli daşıyıcılarıdır. Bu irsin qorunması xüsusi qayğı və diqqət tələb edir.

Etnik biliklərdən istifadə və onların müasir texnologiyalar ilə birləşməsi nəticəsində iqtisadi baxımdan çox gəlirli sahələr fəaliyyət göstərir. Bunlara misal olaraq müasir farmakologiya, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı, ekoloji təmiz və ya üzvi qidaların və qida əlavələrinin istehsalı sahələrini göstərmək olar. Bu istiqamətin inkişafı sağlam həyat tərzi keçirmək, uzun və sağlam ömür sürmək üçün vacibdir, çünki istehsal olunan qida məhsullarının və tibbi profilaktikada istifadə olunan preparatların keyfiyyətinin yüksəldilməsi bilavasitə bu istiqamətin inkişafı sayəsində mümkündür. Azərbaycan Respublikasında qədim əlyazmaların ən zəngin toplusu Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitu-

tunda mühafizə və tədqiq edilir. Burada qorunan əlyazmalardan üçü YUNESKO tərəfindən dünya əhəmiyyətli abidə kimi rəsmi qeydə alınmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyev Fondu və bu fondun prezidenti, YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, millət vəkili Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü ilə bu əlyazmaların qorunması, tədqiqi və təbliği istiqamətində çox əhəmiyyətli işlər görülür.

1.2. Biliyə əsaslanan inkişafın və texnoloji nailiyyətlərin qiymətləndirilməsi

Müvəffəqiyyətli inkişafın əsasında hər zaman insan, onun bilik və bacarığı durur. Təbii ehtiyatların zəngin olduğu və olmadığı şəraitlərdə də hər bir nailiyyətin arxasında bilik durur. Yeni biliklərin yaradılması, bu biliklərin bacarığa çevrilməsi və onların əsasında yaradılmış məhsulların, o cümlədən yeni texnologiyaların müxtəlif ölkələrə ixrac edilməsi iqtisadiyyatın çox gəlirli bir istiqamətinə çevrilib. Artıq bir sıra şirkətlər və hətta ölkələr öz iqtisadiyyatını əsasən yeni biliklər əldə edilməsi və bu biliklər əsasında yaradılan ən müasir texnologiyaların öz ölkəsində istifadəsi və xaricə ixrac edilməsi əsasında qurur. Məsələn, dünyada məşhur olan Mikrosft şirkətinin əsas gəlirləri kompyuter proqramlarının yaradılmasından və onların dünyada yayılmasından əldə edilir. Şirkətin yaradıcısı və sahibkarı olan Bill Qeyts isə dünyanın ən zəngin adamıdır. Ən zəngin adam olmaqla yanaşı, o, dünyanın ən tanınmış xeyriyyəçisidir və varidatının 90 %-dən çoxunu dünyada həyata keçirilən inkişaf proqramlarına yönəltmək niyyətindədir.

Ən müasir və yaxud yüksək texnologiyalar kimi məlum olan nailiyyətlərin həm yaradılması, həm də istifadəsi insan potensialından asılıdır. Bu səbəbdən insan potensialının inkişafı, yəni bilik və bacarığın artırılması tərəqqinin əsas amilidir. Biliyə əsaslanan

inkişafa yönəldilmiş siyasəti dəyərləndirmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə oluna bilər. Bu üsullardan biri ÜDM-dən elm və təhsil üçün ayrılan payın qiymətləndirilməsidir. Hər hansı bir ölkə və yaxud bölgədə bu məqsədlə vəsaitin lazımı qədər ayrılması bu istiqamətdə aparılan siyasətin düzgün olmasından xəbər verir.

Lakin lazımı qədər vəsaitin ayrılması yüksək texnoloji nailiyyətlər üçün vacib şərt olsa da, bu nailiyyətlərin əldə edilməsinə kifayət deyil. Bu istiqamətdə nəzərə çarpan irəliləyişə nail olmaq üçün vəsait ayırmaqla yanaşı, müvafiq siyasətin aparılması da vacibdir. Həmin siyasətin əsas istiqamətlərindən biri cəmiyyəti bu yeniliklərə yiyələnməyə hazırlamaqdır.

Biliyə əsaslanan inkişafı qiymətləndirmək üçün BMTİP (Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı) XXI əsrin əvvəllərində yeni bir göstəricinin istifadəsini təklif etmişdir. Bu göstərici Texnoloji Nailiyyətlər Əmsalıdır (TNƏ). Bu əmsalın inkişafın qiymətləndirilməsi üçün istifadəsi ilk dəfə 2001-ci ildə həyata keçirilmişdir. TNƏ-nin hesablanması bir neçə göstəricidən istifadə olunur. Onların arasında ölkədə yeni ixtiraların yaradılması və istifadəsi, o cümlədən xaricdə istifadəsi nəticəsində ölkəyə daxil olan vəsaitlər xüsusi yer tutur. Əmsalın hesablanması ölkədə yüksək səviyyəli mütəxəssislərin sayı da nəzərə alınır. Oxuyan tələbələrin gələcək ixtisası da Texnoloji Nailiyyətlər Əmsalına təsir göstərir. Bu zaman təbiət və texniki elmlər, mühəndislik, memarlıq və inşaat, aqronomluq, zootexniklik, meşəçilik, balıqçılıq və digər praktiki biliklər sahəsində ali təhsil alan tələbələrin sayı, onların bütün tələbələrə nisbətdə faizi də əmsalın hesablanmasında istifadə olunur. Təbii və texniki elmləri öyrənən tələbələrin payının çox olması texnoloji nailiyyətlərin əldə edilməsində vacib bir amildir və TNƏ-nin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərir.

BMT hesablamalarına əsasən TNƏ göstəricilərinə görə dünya ölkələri dörd qrupa bölünürlər: bu sahənin liderləri, potensial lider-

lər, yeni texnologiyalardan və biliklərdən geniş istifadə edən ölkələr və bu sahədə geridə qalan ölkələr. Beynəlxalq təşkilatların qiymətləndirmələrinə görə dünyanın 18 ölkəsi bu sahədə lider hesab edilə bilər. Bu ölkələr arasında ən qabaqcıl yerləri ABŞ, Yaponiya, Böyük Britaniya, Norveç, İsveç və bir sıra başqaları tuturlar. Bu ölkələrdə elm və yeni texnologiyaya çox diqqət yetirilir. Məsələn, İsveçdə, ölkənin ümumidaxili məhsulunun (ÜDM) 3,8 faizi elm və texnologiyaların inkişafına yönəldilir. Digər yüksək texnoloji nailiyyətləri qazanmış ölkələrdə də elmin və texnologiyaların inkişafına ÜDM-in 2-4 faizi ayrılır. Nəzərə alınmalıdır ki, yuxarıda adı çəkilən və ümumiyyətlə, lider qrupuna aid olan ölkələr iqtisadi baxımdan da çox zəngindirilər və onlarda ÜDM-in həcmi də digər ölkələrlə müqayisədə xeyli yüksəkdir. Bu o deməkdir ki, həmin ölkələrdə elmin inkişafı və yeni biliklər əldə edilməsi üçün kifayət qədər vəsait ayrılır.

BMT-nin təklif etdiyi texnoloji nailiyyətlərə aid təsnifata görə Azərbaycan ikinci qrupa, potensial liderlər qrupuna aiddir. Bu, kifayət qədər yüksək göstəricidir və ölkədə elmin inkişafına yönəldilmiş siyasətin, təhsilə ayrılan diqqətin və aparılan islahatların nəticəsidir. Lakin ölkənin liderlər qrupuna keçmək imkanları da tam realdır. Bunun üçün elmə, ilk növbədə təbiət və texniki elmlərə diqqət artırılmalıdır, bu istiqamətdə insan potensialının inkişafı gücləndirilməlidir. Eyni zamanda, ölkədə yüksək texnologiya məhsullarının istehsalı və bu məhsulların ixracdakı payı da artmalıdır. Bu nəticənin əldə edilməsində etnik və yerli biliklərin də əhəmiyyəti böyük ola bilər. Regionların və qeyri-neft sektorunun ölkədə həyata keçirilən inkişaf proqramları bu məqsədə xidmət edir. Heydər Əliyev Fondu və Təhsil Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilən "Yenilənmiş Azərbaycana yeni məktəb" təşəbbüsü də bu məqsədə xidmət edir.

Cədvəl 3. Azərbaycanca Texnoloji nailiyyətlər əmsali (TNƏ)

TNƏ Qiyməti	Ölkənin xarakteristikası
0,50 +	Lider
0,35–0,49	Potensial lider
0,20–0,34	Texnologiyaları dinamik tətbiq edənlər
0,20	Geridə qalan ölkələr
0,42	Azərbaycan

Mənbə: Azərbaycanca İnsan inkişafı haqqında hesabat, BMTİP, 2003

Elmin inkişafı və texnoloji nailiyyətlərin əldə edilməsi üçün vəsaitlər həm dövlət büdcəsindən, həm də özəl şirkətlərin fondlarından ayrılır. Bir çox özəl şirkətlərin uğurlu fəaliyyəti elmə, yeni texnologiyalara, eləcə də onların yaradıcısı və daşıyıcısı olan insana, onun potensialının inkişafına ayrılan diqqətin nəticəsidir. Elmi nailiyyətlərin əldə edilməsi və istifadəsi nəticəsində bu şirkətlərin rəqabət qabiliyyəti çox yüksək olur. Eyni zamanda, tərəqqiyə diqqət ayıran şirkətlərin cəmiyyətdə nüfuzu da artır. Bu da öz növbəsində rəqabət qabiliyyətini yüksəldir, milli və beynəlxalq şirkətlərə əlavə gəlir əldə etmək imkanları yaradır. Buna misal olaraq ölkənin uğurla həyata keçirilən neft strategiyasını göstərmək olar. Azərbaycanda ölkənin neft strategiyasına müvafiq olaraq həyata keçirilən fəaliyyət BMT və digər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən dünya miqyasında yenilik kimi qiymətləndirilmişdir. Bu istiqamətdə Azərbaycanda irəli sürülmüş təşəbbüsləri və əldə edilmiş nailiyyətləri yaymaq məqsədi ilə BMT üzv olan ölkələr arasında dəfələrlə xüsusi məlumatlar yaymışdır.

Göründüyü kimi, insan potensialının formalaşması və bu tükənməz sərvətin optimal səfərbərliyi müasir idarəetmənin ən vacib elementlərindəndir. Bu sahədə mükəmməl bilik qazanmadan hər hansı bir sahədə uğurlu fəaliyyət göstərmək və nailiyyət əldə etmək mümkün deyil. Davamlı insan inkişafı sahəsində biliklərə yiyələnmək şəxsi karyeranın qurulması üçün də vacibdir.

Suallar:

1. İnkişafın qiymətləndirilməsində hansı göstəricilərdən istifadə olunur?
2. İnkişaf prosesinə hansı amillər təsir edir?
3. Ölkələrin tarixinin və keçmişdə əldə etdiyi nailiyyətlərin onların inkişafının müasir vəziyyəti ilə əlaqəsini necə səciyyələndirmək olar?
4. Ölkələrin inkişafına təbii ehtiyatların zənginliyinin təsirini necə qiymətləndirmək olar?
5. İnkişaf prosesində insan amilinin rolunu necə qiymətləndirmək olar?
6. İnkişafın səviyyəsi irq, millət və din kimi amillərdən asılıdır mı?
7. Biliyə əsaslanan inkişaf nə deməkdir?
8. Biliyə əsaslanan inkişafı qiymətləndirmək üçün hansı göstəricilərdən istifadə edilir?
9. Texnoloji nailiyyətlər əmsalı hansı göstəricilər əsasında hesablanır?
10. Texnoloji nailiyyətlər əmsalının göstəricilərinə görə dünya ölkələri neçə qrupa bölünür?
11. Azərbaycan Respublikası texnoloji nailiyyətlər əmsalına görə hansı qrupa aiddir?

12. Azərbaycan Respublikasında texnoloji nailiyyətlərin daha da yüksəlməsi üçün hansı addımların atılması zəruridir?
13. Etnik və ənənəvi biliklərin inkişafda oynadığı rol necə səciyyələndirilə bilər?
14. Ənənəvi bilik və yüksək texnologiyanın vəhdətinin inkişafdakı rolunu hansı misallarla səciyyələndirə bilərsiniz?

Terminlər:

Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) (Gross Domestic Product, GDP) – həm ölkə vətəndaşları, həm də qeyriləri tərəfindən yaradılmış, daxildə və xaricdə olan tələbatların ödənilməsinə yönəldilmiş məhsul və xidmətlərin ümumi həcmi.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı, BMTİP (United Nations Development Program, UNDP) – BMT-nin dəyişiklikləri dəstəkləyən və insanların daha yaxşı həyat tərzini qurmalarına yardım etmək məqsədilə ölkələr üçün müvafiq bilik, təcrübə və vəsaitlərdən istifadə imkanını yaradan qlobal inkişaf şəbəkəsidir.

Texnoloji Nailiyyətlər Əmsalı, TNƏ (Technological Achievement Index, TAI) – ölkə və yaxud hər hansı ərazinin inkişafının biliyə əsaslanmasını və müasir elmi-texniki nailiyyətlər əsasında həyata keçirilməsini nümayiş etdirən göstəricidir. TNƏ-nin hesablanmasında bir sıra göstəricilər, o cümlədən ölkədə yaradılmış ixtiralar və onların xaricdə istifadəsinə görə ölkəyə daxil olan gəlir, yüksək ixtisaslı kadrların sayı, təbiət və texniki elmləri öyrənən tələbələrin ictimai elmləri öyrənən tələbələrə nisbəti və s. nəzərə alınır. TNƏ-yə görə ölkələr 4 qrupa bölünürlər: liderlər, potensial liderlər, elmi-texniki nailiyyətlərdən fəal istifadə edənlər və bu sahədə geri qalanlar.

Ali məktəblərdə təbiət elmlərini, riyaziyyatı, texniki elmləri və mühəndisliyi öyrənən tələbələr (*Science, math and engineering, tertiary students in*) – Ali məktəblərdə təbii, texniki, riyaziyyat, inşaat, memarlıq, yaşayış məntəqələrinin planlaşdırılması və idarə edilməsi, nəqliyyat və rabitə, sənayenin planlaşdırılması və idarə edilməsi, mühəndislik, kənd təsərrüfatının idarə edilməsi, aqronomluq, zootexnika, baytarlıq, meşəçilik, balıqçılıq sahələrində təhsil alan tələbələrin bütün ali məktəb tələbələri arasında payı.

Elmi tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinə ayrılan xərclər (*Research and development expenditures*) – Yeni biliklərin toplanmasına yönəldilmiş yaradıcı və sistematik fəaliyyət üçün ayrılan vəsait. Fundamental və tətbiqi tədqiqatlar, yeni məhsul və proseslərin yaradılması üçün aparılan təcrübə-konstruktor işləri daxil edilməklə.

Təhsilə dövlət xərcləri (*Education expenditure, public*) – Təhsilə, o cümlədən tədris və köməkçi bina və qurğuların inşaatına, yenidənqurma və təmirinə, avadanlıq və ləvazimatların, kitabların və tədris vəsaitlərinin alınmasına yönəldilən bütün xərclər. Bura, eyni zamanda, təhsil işçilərinin əməkhaqqı, onların bütün imtiyazları ilə əlaqədar xərclər, ezamiyyət xərcləri və sığortalar, nəqliyyat və rabitə xərcləri, kirayələrin dəyəri və s. aiddir.

Yüksək texnologiya məhsullarının ixracı (*Exports, high technology*) – Yüksək elmi-tədqiqat və texnoloji işləmələrin nəticəsində yaranan məhsulların ixracı. Yüksək texnologiya məhsullarına aviasiya-kosmik, kompyuter, farmakoloji, elmi cihazların, bəzi elektrik avadanlıqlarının istehsalı aiddir.

Məhsul və xidmətlərin ixracı (*Exports of goods and services*) – Xarici ölkələrə ixrac edilən bütün məhsul və pullu xidmətlərin cəmi. Bura inşaat, rabitə, maliyyə, məlumat, biznes və digər xidmətlər də aiddir.

Export, ilkin (*Exports, primary*) – Xammal və kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı. Bu qrupa aid olan məhsullar beynəlxalq standart ticarət təsnifatı ilə müəyyən edilir. Metallar, filizlər, yanacaqlar, kənd təsərrüfatında istehsal edilmiş qida məhsulları və xammallar bu qrupa daxildir.

Üzvi qida və qida əlavələri (*Organic food and organic food additives*) – Ekoloji baxımdan təmiz qida məhsulları və qida əlavələri. Üzvi kənd təsərrüfatı, üzvi qida məhsulları istehsalı və istehlakı dünya iqtisadiyyatının prioritet istiqamətlərindəndir.

Məşğələnin mövzuları:

1. İnkişafın ümumi göstəriciləri
2. İnkişafın tarixi amillərdən asılılığı
3. İnkişafın təbii ehtiyatların zənginliyindən asılılığı
4. İnkişafda irqi, milli və dini xüsusiyyətlərin rolu
5. İnkişafda insan amilinin rolu
6. Biliyə əsaslanan inkişafın qiymətləndirilməsində istifadə olunan indikatorlar
7. Etnik və ənənəvi biliklərin inkişafda rolu
8. İnkişafın qiymətləndirilməsində TNƏ-nin istifadəsi
9. Azərbaycanda TNƏ-nin qiymətləndirilməsi

II FƏSİL

DAVAMLI İNSAN İNKİŞAFI VƏ ONUN TƏRƏQQİDƏ ROLU

Davamlı inkişafı səciyyələndirən amillər. "Gələcəksiz inkişafın" və "bərabərsizliklə müşahidə olunan inkişafın" əlamətləri. Bu proseslərin qarşısının alınmasında davamlı inkişafın və bərabər imkanlar yaradılmasının rolu. İstehlak mədəniyyəti davamlı inkişafın amili kimi. İnsanın təhlükəsizliyi və davamlı insan inkişafı.

2.1. Davamlı inkişafı səciyyələndirən amillər

Davamlı insan inkişafı anlayışı və müvafiq olaraq bu termin yenedir. Bu anlayış insanın maraqlarını və onun rifahını mərkəzə qoyan inkişafın qiymətləndirilməsi, planlaşdırılması və idarə edilməsi üçün BMT tərəfindən 20-ci əsrin sonunda təklif edilmişdir. Anlayışın əsasını təşkil edən nəzəriyyənin yaranması ondan irəli gəlirdi ki, artıq iqtisadi artım inkişafın vacib şərti olsa da, bu prosesin vahid təminatçısı kimi qəbul edilmirdi. Bu nəzəriyyəyə görə iqtisadi artım ancaq inkişaf üçün şərait yaradan bir amildir. İqtisadi artım vasitə kimi, inkişaf isə məqsəd kimi çıxış edir. Bu prinsip qədim dövrlərdə də səsləndirilirdi. Məsələn, qədim yunan alimi Aristotele görə varidat məqsəd kimi çıxış edə bilməz və toplanmış dövlət yalnız hansısa məqsədə nail olmaq üçün vasitədir. Bu məqsədi Aristotel "çiçəklənən həyat tərzi" kimi səciyyələndirirdi.

Adambaşına düşən gəlir uzun müddət inkişaf səviyyəsinin, onun artımı isə ənənəvi olaraq inkişafın ən əsas və yeganə göstəricisi kimi çıxış edirdi. Bu göstərici adambaşına düşən ümumdaxili məhsulun (ÜDM) miqdarı və onun dəyişmələri əsasında müəyyən

edilir. Bu, çox qiymətli göstəricidir və onun iqtisadi təhlillərə cəlb edilməsi olduqca vacibdir. Bu gün də bu göstərici iqtisadi inkişafı səciyyələndirmək üçün ən əlverişlisidir. Lakin iqtisadi artımın məqsəd olmaması və yalnız insana xidmət edən vasitə kimi çıxış etməsi barəsində nəzəriyyələr get-gedə güclənməyə, iqtisadi artımın maddi və mədəni artım üçün vasitə, onun təminedicisi rolunu oynaması nəzəriyyələri daha çox tərəfdar qazanmağa başladı. İnkişafın mahiyyətinə də baxışlar dəyişdi. Artıq iqtisadi imkanların yüksəlməsi və sosial göstəricilərin artması inkişafın mütləq təzahüri kimi qəbul edilmirdi. İnkişaf insanların imkanlarının genişləndirilməsi prosesi kimi qəbul edilməyə başladı. Başqa sözlə, inkişafın məqsədi istehsalın genişləndirilməsi və iqtisadi göstəricilərin artması deyil, insanlara öz seçimlərini genişləndirmək üçün imkanlar yaradılmasıdır. Bu imkanlara daha məzmunlu, yaradıcı və məhsuldar fəaliyyət göstərmək, uzun, sağlam və dolğun həyat sürmək, bəşəriyyətin topladığı biliklərə yiyələnmək üçün şəraitə malik olmaq, qaçıla bilən xəstəliklərdən kənar olmaq və s. aiddir. Başqa sözlə, davamlı insan inkişafı anlayışı azadlıq deməkdir. Bu azadlıq insan inkişafı prosesində çox geniş çevrəni əhatə edə bilər – yoxsulluğun aradan qaldırılmasından başlayaraq, cəmiyyətin hər bir üzvünə öz istedadını həyata keçirmək üçün şəraitin yaradılmasına qədər. Bunlara nail olmaq üçün iqtisadi imkanların olması vacib şərtədir. Lakin iqtisadi imkanlar ilə yanaşı göstərilən azadlıqları təmin edən siyasətin də həyata keçirilməsi olduqca vacibdir. Bu isə davamlı inkişafın planlaşdırılması, idarə edilməsi və monitorinqi sahəsində müvafiq bilik və bacarığa əsaslanır.

Davamlı insan inkişafı anlayışının yeni olmasını nəzərə alaraq insan ilə əlaqədar inkişafa aid digər proseslərin təhlili olduqca vacibdir. İnkişaf, ümumiyyətlə, dinamik bir proses olmaqla sadədən mürəkkəbə və müasirləşməyə yönələn və imkanların geniş-

ləndirilməsinə xidmət edən bir prosesdir. İnkişaf, əsasən müsbət bir hadisə kimi səciyyələndirilsə də, bəzi hallarda neqativ bir hadisə kimi də çıxış edə bilər. Buna misal olaraq hər hansı bir xəstəliyin inkişafını göstərmək olar.

İnsana aid inkişafı təhlil edərkən bu prosesin bir neçə önəvi meyarı və istiqaməti düşünülə bilər. Onlardan birincisi insanın bir canlı varlıq kimi tarixi inkişafıdır və yaxud insan təkamülüdür. İnsanın inkişaf tarixi təxminən 4 milyon ili əhatə edir. Bunun 3 milyon ili insanabənzər varlığın əmələ gəlməsi dövrünə aiddir. Bu varlıqların qalıqları qazıntılar zamanı Afrikada aşkar edilmişdir və elmə avstralopitek, yəni cənub meymunu kimi məlumdur. 1 milyon il bundan əvvəl isə müasir insanın əcdadları əmələ gəlmişdir. İlk mərhələlərdə onlar ən qədim insanlar kimi mövcud olmuşlar. Təkamül prosesi nəticəsində müasir insanlar əmələ gəlmişdir. Son illərə qədər müasir insanın 35–40 min il bundan əvvəl əmələ gəlməsi barəsində nəzəriyyələr hökm sürürdü. Lakin 2006-cı ildə aparılmış tədqiqatlardan aydın olmuşdur ki, müasir insanın əmələ gəlməsi daha qədim dövrə aiddir. Belə bir qənaətə alimlər qazıntılar zamanı aşkar edilmiş 700 000 il yaşı olan insan qalıqlarından və müasir insanlardan götürülmüş DNT molekulalarının quruluşunun müqayisəsi nəticəsində gəlmişlər. Müqayisələr göstərmişdir ki, 700.000 ildən çox tarixi olan insan qalıqlarının və müasir insanın DNT molekulalarının quruluşu və tərkibi eynidir və bu canlılar bir bioloji növə aiddirlər. Bu o deməkdir ki, müasir insanın tarixi 35–40 min ili yox, 700 000 ildən çox bir müddəti əhatə edir.

Azərbaycanın ərazisi də qədim insan məskənlərindən biridir. Bunun bir sübutu 1970-ci ildə aparılmış arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşkar edilmişdir. Bu tədqiqatlar nəticəsində Qarabağ bölgəsində yerləşən Azıx mağarasında qədim insanın qalıqları aşkar edilmişdir. Tapılmış çənə sümüyü qalıqlarının Azərbaycanda və xarici ölkələrdə tədqiqatı ölkəmizin qədim insan məskənlərindən biri

olduğunu təsdiq etmişdir. Buna aid başqa dəlillər də mövcuddur. Məsələn, XX əsrin son illərində dünyada çox məşhur olan, böyük nüfuz qazanmış Norveç alimi və səyyahı Tur Heyerdal Qobustandakı tarixi on min ilə yaxın olan qədim qayaüstü rəsmləri tədqiq etmişdir. Bu rəsmlər arasındakı gəmi təsvirlərini tədqiq edərək onları planetin digər yerlərində aşkar edilmiş gəmi rəsmləri ilə müqayisə edən Tur Heyerdal belə nəticəyə gəlmişdi ki, Azərbaycanın ərazisi insanın əmələ gəlməsində və tarixi inkişafında mühüm rol oynamışdır. Dünyanın başqa yerlərində aşkar edilmiş, lakin tarixən daha az yaşı olan qayaüstü qayıq rəsmləri onu sübut edirdi ki, ərazidə yaşayan tayfalar digər yerlərə köçməklə yeni xalqların formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişlər. Alim bu nəticəyə Azərbaycanda və digər ölkələrdə yalnız qayaüstü rəsmlərin müqayisəsi əsasında gəlmişdir. Tur Heyerdal, eyni zamanda ən qədim folklor nümunələrini də müqayisə etmişdir. Bu təhlillərin nəticəsi Tur Heyerdala Azərbaycan ərazisinin insanın tarixi inkişafında mühüm rol oynadığını təsdiq etməyə əsas vermişdir.

İnsanın tarixi inkişafı, yaxud təkamülü onun canlıların bir növü kimi inkişafını əks etdirir. Tarixi inkişafı yanaşı, insanın fərdi inkişafı prosesi də məlumdur. Hər bir insanın fərdi inkişafı rüşeym dövründən tutmuş ölənə kimi bütün mərhələləri əhatə edir. Fərdi inkişaf rüşeym və körpəlik, uşaqlıq, gənclik, cavanlıq, yetkinlik və qocalıq dövrlərindən ibarətdir.

Beləliklə, insana aid inkişafdan bəhs edərkən ənənəvi olaraq insanın bir növ kimi tarixi inkişafı, yaxud hər bir şəxsin fərdi inkişafı düşünülə bilər. Lakin bu iki növ inkişaf insanın bir bioloji növ və canlı bir varlıq kimi inkişafına aiddir. Bu iki inkişafı insan inkişafı, yaxud insan potensialının inkişafı arasında olan fərq dəyərləndirilməlidir. İnsanın tarixi və fərdi inkişafı insan potensialının inkişafı üçün mühüm rol oynasa da, bu prosesin davamlı olması

və hər bir fərdin şəxsi qabiliyyətini tam həcmdə həyata keçirməsi, uzun, yaradıcı və məhsuldar həyat sürməsi üçün kifayət deyil.

İnsan ilə əlaqədar inkişafdan danışdıqda, insan cəmiyyətinin tarixi inkişafı da anlama gələ bilər. İnsan cəmiyyəti ibtidai icma quruluşu dövründən müasir, yüksək dərəcədə inkişaf etmiş cəmiyyət səviyyəsinə çatmışdır. İnsan cəmiyyətinin inkişafını xarakterizə edən digər amillər də məlumdur. Bunlardan iqtisadi inkişafı, texnoloji inkişafı, elmi inkişafı, mədəni inkişafı, sosial inkişafı və s. göstərmək olar. Lakin qeyd edildiyi kimi, davamlı insan inkişafı və yaxud insan potensialının inkişafı anlayışı digər anlayışları tamamilə əhatə edir.

Müasir anlamda davamlı inkişaf anlayışı 20-ci əsrin sonunda yaranmış və həmin dövrdə buna aid nəzəriyyələr irəli sürülmüşdür. Bu konsepsiyanın formalaşması, ilk növbədə iqtisadi və sosial tərəqqinin ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatların səmərəli istifadə edilməsi ilə balanslaşdırılmış şəkildə həyata keçirilməsi zəruriyyətindən əmələ gəlmişdir. Bu səbəbdən davamlı inkişaf XXI əsrin əsas prioritetlərinə aiddir. Məsələn, BMT və YUNESKO 2005–2014-cü illəri davamlı inkişafın tədrisi onilliyi elan etmişdir və bu barədə xüsusi qərar qəbul olunub. Buna aid sənəd 1 mart 2005-ci ildə BMT-nin Baş Qərargahında – Nyu-Yorkda BMT-nin Baş Katibi Kofi Annan və YUNESKO-nun Baş Direktoru Koşiro Matsuura tərəfindən imzalanmışdır. BMT bu qərarın yerinə yetirilməsinin vacibliyini təşkilatın bütün üzvlərinin diqqətinə çatdırmışdır.

Təhsilin müasirləşdirilməsi istiqamətində Azərbaycanda uğurlu islahatlar aparılmaqdadır. Bu islahatların həyata keçirilməsi həm milli proqramlar, həm də beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq əsasında həyata keçirilir. Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə 2005-ci ilin avqust ayında keçirilmiş "YUNESKO – Azərbaycan: Gələcəyə körpü" beynəlxalq konfrans bu əməkdaşlığın genişlən-

məsi və dərinləşməsi istiqamətlərində həyata keçirilən ən önəmli tədbirlərdəndir. Bu Konfransın yekununda YUNESKO və ölkənin Təhsil Nazirliyi arasında tədrisin müasir istiqamətlərinin planlaşdırılması və həyata keçirilməsinə aid xüsusi memorandum imzalanmışdır.

2.2. Davamlı inkişaf haqqında ümumi anlayış

Müxtəlif inkişaf konsepsiyaları arasında ən müasiri və gələcək nəsillərin maraqlarına cavab verəni davamlı inkişaf konsepsiyasıdır. Bu konsepsiyanın formalaşmasında 1987-ci ildə BMT-nin təklifi ilə beynəlxalq ekspert qrupu tərəfindən hazırlanmış "Bizim ümumi gələcəyimiz" məruzənin xüsusi əhəmiyyəti olmuşdur. Məruzənin məqsədi dünyanın inkişafı siyasətini köklü surətdə dəyişmək idi. Belə bir sənədin hazırlanmasının zəruriyyəti dünyada əhalinin sayının artması fonunda təbii ehtiyatların, xüsusən bəzi bərpa olunmayan ehtiyatların tükənməsindən və ətraf mühitin çirklənməsindən irəli gəlirdi. Məruzədə insanların həyatının yaxşılaşdırılmasına, ətraf mühitin qorunmasına dair strategiya təklif edilmişdi. Strategiya, eyni zamanda, dünya iqtisadiyyatının uzunmüddətli inkişafını və bu inkişaf vasitəsilə qlobal iqtisadi və sosial problemlərin həlli yollarını da təklif edirdi. Komissiyanın gəldiyi nəticələr və irəli sürdüyü təkliflər dünya ictimaiyyəti tərəfindən çox yüksək qiymətləndirilmişdir. Bu, BMT-nin Baş Assambleyasının qərarlarında və 1992-ci ildə Rio-de-Janeyroda 179 ölkənin nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilmiş qlobal sammitin sənədlərində də öz əksini tapmışdır.

Göstərilən məruzədə təklif edilən yeni tipli iqtisadi artım davamlı inkişaf kimi səciyyələndirilirdi. Hazırda elmi ədəbiyyatda davamlı inkişafın 60-dan çox müxtəlif tərifi məlumdur. Ümumiləşdirilmiş şəkildə isə davamlı inkişaf iqtisadiyyatın artımının və

insan fəaliyyətinin idarə edilməsinin elə bir formasıdır ki, o, çağdaş nəsillərin tələblərini ödəməyə qadirdir və eyni zamanda, gələcək nəsillərin də öz tələbatlarını ödəməsi üçün əngəllər yaratmır. Aydın ki, bu şərtlərin yerinə yetirilməsi, ilk növbədə ətraf mühitin qorunmasını və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadəni nəzərdə tutur. Eyni zamanda, davamlı inkişaf insan üçün əlverişli sosial mühitin yaradılmasını da nəzərdə tutur. Bütün bu şərtlərin yerinə yetirilməsi bir sıra amillərə söykənir. İlk növbədə təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə yeni, qənaətlə işləyən və yüksək səmərəyə malik olan texnologiyaların yaradılması və geniş tətbiqi nəticəsində həyata keçirilə bilər. Bu texnologiyaların yaradılması və istifadəsi isə insan amili ilə əlaqədardır. Göstərilən məqsədə nail olmaq yalnız insan potensialının inkişafı şəraitində mümkündür. Digər tərəfdən, insanın təbii ehtiyatlardan, hətta fərdi istehlakçı kimi səmərəli və qənaətlə istifadə etməsi müvafiq bilik və bacarığa əsaslanır. Hər bir şəxs üçün əlverişli sosial mühitin yaradılması və bu mühitin qorunması da insan potensialı ilə əlaqədardır. Beləliklə, davamlı inkişaf yalnız insan inkişafını təmin etməklə həyata keçirilə bilər. Davamlı inkişaf dedikdə mütləq insan inkişafı da nəzərdə tutulur. Bu səbəbdən davamlı inkişaf, eyni zamanda davamlı insan inkişafı deməkdir.

Davamlı insan inkişafı son dövrün əsas prioritetlərindən birinə çevrilmişdir. Təsadüfi deyil ki, BMT və YUNESKO 2005–2014-cü illəri davamlı inkişafın tədrisi onilliyi elan etmişdir. Davamlı, insan potensialına əsaslanan və hər bir şəxsin marağını mərkəzə qoyan inkişaf bir çox ölkələrdə inkişaf prioritetinə çevrilmişdir. Yüzdən çox ölkədə dövlət səviyyəsində davamlı inkişaf üzrə Milli Şuralar fəaliyyət göstərir və bu sahədə milli proqramlar həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən iqtisadi və sosial proqramlar da davamlı insan inkişafı prinsiplərini nəzərə alır. Dünyada ilk insan inkişafı və davamlı iqtisadi inkişafa dəstək

göstərən ictimai birliklər Azərbaycanda yaradılıb və Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən 2004-cü və 2006-cı illərdə rəsmən qeydə alınmışdır. BMT bu addımı dünya üçün əhəmiyyətli yenilik kimi səciyyələndirib və Azərbaycanın bu təşəbbüsü haqqında məlumatı üzv olan ölkələr arasında yaymışdır.

Davamlı inkişafı səciyyələndirən və bu prosesi qiymətləndirmək üçün xüsusi göstəricilərdən istifadə olunur. Bu göstəricilər arasında hər bir sərf edilmiş enerji vahidinin istifadəsi nəticəsində istehsal olunmuş məhsulun və ya xidmətlərin qiyməti, yaxud eyni qiyməti, məsələn, 100 ABŞ dolları olan məhsulun istehsalı üçün sərf edilən enerjinin miqdarı, bərpa olunan mənbələrdən alınan enerjinin ümumi enerji balansında payı, tullantıların həcmi və onların utilizasiyası və s. aiddir. İnkişafın davamlı olması bu göstəricilər əsasında qiymətləndirilir. Bu göstəricilər müasir statistikada geniş istifadə olunur və hər hansı ölkə və yaxud bölgədə davamlı inkişaf sahəsində siyasətin uğurlarından xəbər verir.

2.3. Davamlı insan inkişafı və gələcəksiz inkişafın qarşısının alınması

Qeyd edildiyi kimi, davamlı inkişaf çağdaş nəsillərin rifahının yaxşılaşdırılmasını, eyni zamanda, gələcək nəsillərin inkişaf imkanlarının məhdudlaşdırılmamasını nəzərdə tutur. Davamlı inkişafın əsasını bilik və onun daşıyıcısı olan insan təşkil edir. Bu səbəbdən insan potensialının inkişafı davamlı inkişaf prosesinin ayrılmaz hissəsidir.

Davamlı insan inkişafı sahəsində müasir bilik və bacarıq təbii sərvətlərlə zəngin olan ölkələr üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman əsas məqsəd "gələcəksiz inkişafın" və "bərəbərsizliklə müşahidə olunan inkişafın" qarşısını almaqdan ibarətdir. Bu iki

anlayış BMT tərəfindən təklif edilib və inkişaf prosesində müşahidə edilə bilən mənfi tendensiyaların qarşısının alınmasına xidmət edir. Gələcəksiz inkişafın qarşısının alınmasının əsas yolları isə ətraf mühitin keyfiyyətinin qorunmasından və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadədən keçir. Göstərilən məqsədlərə nail olmaq üçün müasir biliklərə yiyələnmək və müvafiq bacarıqlar əldə etmək vacib şərtlərdəndir. Ölkədə müvəffəqiyyətlə həyata keçirilən tədris sahəsinin islahatları, regional inkişaf proqramları və qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilmiş tədbirlər bu məqsədə xidmət edir. Bu proqramların həyata keçirilməsi insan potensialının formalaşmasında ümumi inkişafda və əhalinin rifahının yüksəlməsində həlledici rol oynayır. Gələcəksiz inkişafın alternativini davamlı inkişaf, bərabərsizliklə müşayiət olunan inkişafın alternativini isə cəmiyyətin hər bir üzvünə fərdi potensialının inkişafı üçün imkanlar yaratmaqdan keçir.

Davamlı insan inkişafının təmin edilməsi, eyni zamanda, istehlakın həcmi və strukturundan, istehsal olunan nemətlərin ölkələr arasında və ölkə daxilində ədalətli paylanmasından çox asılıdır. XX əsr və XXI əsrin ilk illəri istehlakın sürətlə artması ilə səciyyələnir. Beynəlxalq təşkilatların dərc etdiyi məlumatlara əsasən XX əsrin sonunda adambaşı istehlakın səviyyəsi 1975-ci ilin səviyyəsindən iki dəfə, 1950-ci ilin səviyyəsindən isə beş dəfə çox olmuşdur. Belə artım bir çox insanların həyat səviyyəsinin yüksəlməsini təmin etmişdir. Yüz milyonlarla adam rahat həyat şəraiti əldə etmiş, nəqliyyat və rabitə xidmətlərinin köklü surətdə yaxşılaşdırılmasından bəhrələnmişlər. İstehlakın yüksəlməsi istehsalın artırılmasına, xidmətlərin genişlənməsinə və müvafiq olaraq, yeni iş yerlərinin açılmasına müsbət təsir göstərmişdir. Belə şəraitdə bir çox ölkələrdə yüksək səviyyədə fəaliyyət göstərən təhsil, səhiyyə və sosial müdafiə sistemləri sürətlə inkişaf etmişdir, insanların ömrü uzanmış, rifahı yüksəlmişdir.

Lakin belə müsbət irəliləyişlə yanaşı, dünyada istehlakın qeyri-bərabərliyi davamlı insan inkişafına mənfi təsir göstərir. Məsələn, BMT-nin dərc etdiyi məlumatlara görə ən yüksək gəlirə malik olan ölkələrin sakinləri dünya əhalisinin təxminən 20 faizini təşkil etdiyi halda, onlar dünyada istehsal olunan nemətlərin 80 faizindən çoxunu istehlak edirlər. Dünya əhalisinin qalan 80 faizi isə nemətlərin ancaq 20 faizini istehlak edir. Yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə yaşayan əhali dünya əhalisinin 20 faizini təşkil etdiyi halda, istehsal olunan ümumi enerjinin 60 faizini, minik avtomobillərinin 85 faizindən çoxunu və s. istehlak edir.

Ölkələr arasında müşahidə ediləni kimi, ölkələr daxilində də gəlirlər əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında qeyri-bərabər bölünür. Ölkə daxilində gəlirlərin ədalətli bölünməsi müxtəlif üsullarla qiymətləndirilə bilər. Bu üsullardan biri Cini Əmsalının hesablanması əsaslanır. Cini Əmsalı ölkə daxilində gəlirlərin ayrı-ayrı şəxslər, yaxud ev təsərrüfatları arasında ədalətli paylanması xarakterizə edir. Bu əmsalın qiyməti 0 (tam bərabərlik) – 100 arasında (kəskin qeyri-bərabərlik) dəyişə bilər. Cini Əmsalının qiyməti nəzəri baxımdan mümkün olan tam bərabərlik göstəriciləri ilə gəlirlərin faktiki müşahidə edilən paylanması əsasında müəyyən edilir.

Aydın ki, gəlirlərin bölünməsində tam bərabərliyə nail olmaq nəzəri baxımdan da mümkün deyil. Digər tərəfdən istehlakda tam bərabərlik insanları daha məhsuldar çalışmaq stimulundan məhrum edə bilər. Tam bərabərlik mümkün olmadığından beynəlxalq statistikaya görə heç bir ölkədə Cini Əmsalı sifirə bərabər deyil. Müşahidə edilən ən aşağı əmsallar 25-ə yaxındır. Bu rəqəmlər və müvafiq olaraq gəlirlərin nisbətən daha ədalətli bölünməsi, Şimali Avropa ölkələrində, o cümlədən İrlandiya, Norveç, Danimarka və bir sıra başqa ölkələrdə müşahidə edilir. Bu ölkələrdə Cini Əmsalı 24-26 arasında dəyişir. Asiya ölkələrində ən aşağı Cini Əmsalı Yaponiyada qeydə alınıb. Bu ölkədə də əmsalın qiyməti 25-ə yaxındır.

Şərqi Avropa ölkələrindən olan Çexiya və Macarıstanda da gəlirlərin paylanması eyni səviyyədədir. Gəlirlərin ədalətli bölünməsinə görə dünyada ən yüksək göstəricilərə bu ölkələr nail olublar.

Bir sıra ölkələrdə isə Cini Əmsalı yüksəkdir və bu da gəlirlərin qeyri-bərabər paylanmasından xəbər verir. Bu ölkələrdə Cini Əmsalı 60-a yaxın və hətta ondan da yüksəkdir. Gəlirlərin qeyri-bərabərliyi Braziliya, Kolumbiya, Paraqvay, Cənubi Afrika Respublikası və Afrikanın, Asyanın və Cənubi Amerikanın bəzi digər ölkələrində müşahidə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, gəlirlərin qeyri-bərabər paylanması həm yüksək iqtisadi göstəricilərə nail olmuş ölkələrdə, həm də yoxsulluq səviyyəsi yüksək olan ölkələrdə müşahidə edilir. Bu onu göstərir ki, gəlirlərin ədalətli paylanması onların həcmindən deyil, bu istiqamətdə müvafiq siyasət aparılmasından asılıdır.

Azərbaycan Respublikası üçün Cini Əmsalı müxtəlif dövrlərdə hesablanıb. Müxtəlif mənbələrdə fərqli rəqəmlər göstərilir. BMT-nin 2005-ci ildə dərc etdiyi hesabatda ölkədə Cini Əmsalının qiyməti 36,5-ə bərabərdir. Müstəqilliyini son dövrlərdə bərpa etmiş ölkə üçün bu, nisbətən yaxşı göstəricidir. Bu göstərici İtaliya, İspaniya, İsrail və bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə müşahidə edilən rəqəmlərə yaxındır. Lakin Azərbaycanın bu rəqəmi daha da azaltmaq və gəlirlərin paylanması göstəricilərinə görə dünyanın ən qabaqcıl ölkələri sırasına çıxmaq üçün real imkanları mövcuddur. Regionların və qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilmiş proqramlar, ölkədə əməkhaqlarının, təqaüd və müxtəlif müavinətlərin mütəmadi artırılması bu məqsədə xidmət edir.

Qeyd edilən kimi, istehlakda tam bərabərliyə nail olmaq mümkün deyil və hətta bu hal inkişafa, onun davamlı olmasına mənfi təsir göstərə bilər. Bir sıra hallarda belə mütləq bərabərlik insanları inkişaf üçün zəruri olan rəqabətdən kənarlaşdırır, təhsil və bacarıqların artırılması stimulundan məhrum edə bilər. Eyni zamanda, aydındır ki, istehlakda müşahidə olunan kəskin qeyri-bərabərlik insanların

çoxunun maraqlarına uyğun deyil. Bu səbəbdən gəlirlərin ədalətli paylanması və istehlakda qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılmasından danışarkən, ilk növbədə insanların əsas tələbatlarının tam şəkildə təmin edilməsi nəzərdə tutulur. Bununla əlaqədar davamlı insan inkişafını ən səmərəli səviyyədə təmin etmək və istehlakdakı qeyri-bərabərliyi aradan qaldırmaq məqsədi ilə BMT və digər beynəlxalq təşkilatlar aşağıdakı prinsiplərin və həmin prinsiplərə əsaslanan tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri hesab edirlər:

- bütün insanların əsas tələbatları tam şəkildə təmin edilməlidir;
- istehlak insan sağlamlığını və təhsil səviyyəsini təmin etməlidir;
- bir qrup insanların istehlakı digərlərinin istehlakına mənfi təsir göstərməməlidir;
- istehlak gələcək nəsillərin imkanlarını məhdudlaşdırmamalıdır.

Bu şərtlərin həyata keçirilməsi insan potensialının təkmilləşməsi və davamlı inkişaf üçün ən vacib amillərdəndir. Təbii ehtiyatlardan nə dərəcədə səmərəli istifadə edilməsi biliyə və müasir texnologiyalara əsaslanır və davamlı inkişafın vacib amillərindən biridir. Son illərdə əldə edilmiş elmi nailiyyətlər və texnoloji imkanlar təbii ehtiyatlardan daha səmərəli istifadə etmək üçün müvafiq şərait yaradır. Belə imkanların olması enerjinin nə dərəcədə səmərəli istifadəsi misalından aydın görünür.

2.4. Davamlı inkişafın indikatorları

Davamlı inkişafa nail olmaq, bu prinsiplərə uyğun olan fəaliyyəti həyata keçirmək və yaxud həyat tərzini keçirmək üçün müvafiq bilik və bacarığa malik olmaq lazımdır. Bu işə ilk növbədə davamlı

inkişaf göstəriciləri haqqında xüsusi məlumatların toplanmasını, təhlilini və istifadəsini nəzərdə tutur. Bu göstəricilər haqqında müvafiq biliklər və onların istifadə edilməsində bacarıqlar davamlı inkişafın yüksək peşəkar səviyyədə idarə edilməsi üçün zəruridir. Digər tərəfdən, bu biliklər hər bir vətəndaşın öz şəxsi həyatında davamlı inkişaf tələblərinə uyğunlaşması və bu prinsipə cavab verən sosial məsuliyyətli fəaliyyət göstərməsi üçün olduqca vacibdir.

Davamlı inkişafın indikatorları kimi bir sıra göstəricilərin istifadəsi təklif edilib. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, bu indikatorların əksəriyyəti məişət səviyyəsində istehlak mədəniyyətinə əsaslanır. İstehsalat səviyyəsində isə davamlı inkişaf göstəriciləri təbii ehtiyatlara qənaət edən və ətraf mühitə mənfi təsir göstərməyən, yaxud qəbul olunan səviyyədə qısamüddətli fəsadları olan yeni elmi və texnoloji nailiyyətlərə, eləcə də ənənəvi, əsrlərlə sınaqdan keçmiş texnologiyaların istifadəsinə əsaslanır. Bu göstəricilərdən biri sərf edilmiş enerji vahidinə görə istehsal edilmiş məhsulun miqdarıdır. Belə təhlillər aparanda, adətən enerji vahidi kimi bir kq neftdə olan enerjinin miqdarı qəbul edilir. Məlumdur ki, müxtəlif ölkələrdə enerji əldə etmək üçün müxtəlif mənbələrdən istifadə edilir. Enerjinin istifadəsində israfçılığa yol verildiyini və yaxud qənaətlə istifadəsini müəyyən etmək və bu istiqamətdə müqayisələr aparmaq üçün universal vahid kimi bir kq neftdə olan enerji seçilmişdir. İstehsal olunmuş məhsul və xidmət isə Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) kimi göstərilir və onun dəyəri bir çox beynəlxalq müqayisələrdə istifadə olunan ABŞ dolları ilə göstərilir. Bu iki vahidin müqayisə edilməsi müxtəlif ölkələrdə enerjinin nə dərəcədə səmərəli istifadə edilməsindən xəbər verir.

Enerjinin istehsal edilməsi və istifadəsinin bir çox hallarda ətraf mühitə mənfi təsir göstərdiyi və o cümlədən buxar qazlarının əmələ gəlməsi prosesinə təsir etməsi məlumdur. Bu o deməkdir ki, enerjinin səmərəli istifadəsi həm iqtisadi, həm də ekoloji baxım-

dan olduqca əhəmiyyətlidir. Bu iki amil isə davamlı inkişafın əsas amillərindəndir.

Enerjinin istifadəsinin səmərəliliyini səciyyələndirən beynəlxalq müqayisələrin bəzi nəticələri Cədvəl 4-də təqdim edilmişdir. Müqayisədə xammal, o cümlədən neft və qaz istehsal edən və bu məhsulları ixrac edən ölkələrə aid məlumatlar da təqdim edilmişdir. Eyni zamanda, cədvəldə yüksək texnoloji nailiyyətlər əldə etmiş Yaponiyaya aid məlumatlar da verilir. Məlum olduğu kimi, bərpa olunmayan xammalın ixracı bu ölkənin iqtisadiyyatında çox kiçik faiz təşkil edir və bu ölkənin ÜDM-inə praktiki olaraq təsir göstərmir. Cədvəldə yüksək texnologiyaları yeni tətbiq etməyə başlamış Malayziya haqqında da məlumatlar təqdim edilmişdir.

Cədvəl 4. ÜDM-in istehsalı üçün sərf edilən enerji*

Ölkə	Adambaşına istifadə edilən enerji (kV/s)	ÜDM-in istehsalına sərf edilən enerji (ABŞ dolları 1 kq neft ekvivalenti ilə)	ÜDM adambaşı, ABŞ dolları
Norveç	22 400	5,3	36 600
Yaponiya	4 944	6,5	26 940
Bəhreyn	10 350	1,8	17 170
Rusiya	6 081	1,9	8 230
Venesuela	3 659	2,3	5 320
Qazaxıstan	3 964	1,9	5 870
Türkmənistan	1 908	1,3	4 300
Nigeriya	154	1,3	860
Malayziya	3196	4,8	8480

*Mənbə: İnsan inkişafı haqqında hesabat, BMT, Nyu-York, 2005, 2006

Cədvəl 4-dən görüldüyü kimi, xammal ixrac edən ölkələrin adambaşına istifadə olunan enerji miqdarı kəskin sürətdə fərqlənir. Bu, xüsusən Norveç və Nigeriyanın göstəricilərinin müqayisəsindən aydın olur. Həm də istifadə edilən enerjinin iqtisadi səmərəsi eyni deyil. Belə ki, neft və qaz ixrac edən bir sıra ölkələrdə hər bir kq neftdə olan enerjinin istifadəsi nəticəsində 1,3–1,9 ABŞ dolları dəyəri olan məhsul istehsal olunur. Nəzərə alınsa ki, son dövrlərdə 1 kq xam neftin qiyməti təxminən 0,35–0,60 ABŞ dolları təşkil edirdi, aydın olur ki, bu ölkələrin iqtisadiyyatı, əsasən neft və qazın ixracı üzərində qurulub. Bu isə dünya üçün prioritet olan davamlı inkişafın məqsədlərinə xidmət etmir. Bunlardan fərqli olaraq, neft və qaz ixracına görə dünyada aparıcı ölkələrdən biri olan Norveçdə isə enerji olduqca səmərəli istifadə olunur. Beynəlxalq təşkilatların dərc etdiyi məlumatlara görə, bu ölkədə bir kq neftdə olan enerjinin istifadəsi nəticəsində dəyəri 5,3 ABŞ dolları olan məhsul istehsal olunur. Bu isə xam neftin qiymətindən bir neçə dəfə çoxdur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu ölkədə adambaşına istifadə edilən enerjinin miqdarı da kifayət qədər çoxdur. Bu, ətraf mühitə mənfi təsirləri, o cümlədən atmosfərə tullanan qazların miqdarını artırır. Bu isə davamlı insan inkişafı perspektivlərinə mənfi təsir göstərən bir amildir.

Azərbaycanda enerjinin istifadəsinin səmərəliliyi kifayət qədər yüksəkdir və hər bir kq neftdə olan enerjinin istifadəsi nəticəsində dəyəri 2,3 ABŞ dolları olan məhsul istehsal edilir. Nəzərə alınsa ki, beynəlxalq təşkilatların 1999-cu ilin nəticələrinə aid hesabatlarında bu rəqəm yalnız 1,5, 2001-ci ilin məlumatlarına görə 1,7 ABŞ dolları təşkil edirdi, aydın olur ki, qısa bir müddətdə nəzərə çarpan irəliləyiş əldə edilmişdir. Bu isə davamlı insan inkişafı baxımından olduqca əhəmiyyətlidir və bu istiqamətdə düzgün siyasətin aparılmasından xəbər verir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin zəngin təbii ehtiyatları, əlverişli coğrafi möveyi və möv-

cud insan potensialı bu göstəricini daha da artırmaq və davamlı inkişafın yeni pilləsinə qalxmaq üçün şərait yaradır. Bu istiqamətdə fəaliyyət göstərmək hər bir vətəndaşın borcudur və davamlı insan inkişafı kursunun tədrisi də bu məqsədə xidmət edir.

Cədvəl 4 davamlı inkişafın daha bir göstəricisi haqqında təsəvvür yaradır. Bu göstərici eyni qiyməti olan hər hansı bir məhsulun istehsalı və yaxud xidmətin təqdim edilməsinə sərf edilən enerjidir. Belə təhlillər üçün adətən dəyəri 100 ABŞ dolları olan məhsulun istehsalı və yaxud xidmətin göstərilməsi üçün sərf edilən enerjinin miqdarı götürülür. Belə müqayisələr müxtəlif ölkə və bölgələr və hətta şirkət və müəssisələr arasında aparıla bilər. Cədvəl 4-də təqdim edilmiş məlumatlar bu göstərici haqqında da təsəvvür yaradır. Aydın olur ki, bir sıra ölkələrdə dəyəri 100 ABŞ dolları olan məhsul və ya xidmətə 14–17 kq neftin verdiyi qədər enerji sərf edildiyi halda, digər ölkələrdə eyni iqtisadi nəticəni əldə etmək üçün 80–90 kq neftdən alınan qədər enerji sərf edilir. Enerji mənbələrindən belə qeyri-səmərəli istifadəyə bəzi Afrika və Asiya ölkələrində daha çox rast gəlmək olur. Bu misal müxtəlif ölkələrdə təbii ehtiyatların istifadəsində mövcud olan fərqləri göstərməklə yanaşı, eyni zamanda, baş verə biləcək və artıq baş vermiş ekoloji fəsadlar haqqında da təsəvvür yaradır. Fərqlənməyən iqtisadi nəticə almaq üçün daha çox enerjiden istifadə edilməsi, eyni zamanda, ətraf mühitə mənfi təsirin miqyasının artmasından da xəbər verir. Bu ondan irəli gəlir ki, enerjiden daha çox istifadə etdikdə ətraf mühitə atılan tullantıların miqdarı da artmış olur. Bu isə hava, su və torpağın çirkləndirilməsi, insanın isə uzun, sağlam və ləyaqətli həyat sürmək imkanlarının riskə qoyulması deməkdir. Həm təbii ehtiyatlardan qeyri-səmərəli istifadə, həm də ətraf mühitin çirklənməsi davamlı inkişaf prinsiplərinə ziddir. Hazırda iqlimin qlobal dəyişmələrinin bir səbəbi də enerjiden qeyri-səmərəli istifadədir. Buna görə də inkişafın davamlılığının

idarə edilməsi sahəsində müvəffəqiyyətli siyasət həyata keçirmək və bu prosesi müasir səviyyədə idarə etmək üçün enerjinin istifadəsinə və ekoloji fəsadlara aid bilik və bacarıq əldə etmək olduqca vacibdir. Bu bilik və bacarıq həm müasir texnoloji nailiyyətlərə yiyələnməyi, həm də yüksək istehlak mədəniyyətinə nail olmağı tələb edir.

2.5. Davamlı inkişafda insan təhlükəsizliyi və sosial məsuliyyətli fəaliyyət

Davamlı insan inkişafının əsas prinsipləri ondan ibarətdir ki, insan həyatda ən böyük prioritetdir və hər bir şəxsin həyatı eyni dərəcədə qiymətlidir. Bu prinsiplərə əsasən heç bir fərd öz irqi, milli, dini, cinsi, sinfi və ərzi mənsubiyyətinə görə uzun, dolğun və ləyaqətli həyat sürmək imkanlarından məhrum edilə bilməz. Davamlı insan inkişafı konsepsiyasına görə hər bir şəxsə fərdi qabiliyyətlərini maksimum dərəcədə inkişaf etdirmək üçün şərait yaradılmalıdır. Bu şərait onun müxtəlif istiqamətlərdə: iqtisadiyyatda, sosial sahədə, mədəniyyətdə və siyasətdə inkişafına ən əlverişli mühit yaratmağa xidmət etməlidir.

İnsan inkişafının bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, insanın təhlükəsizliyi onun inkişafının əsas şərti kimi qəbul edilir. Bu zaman təhlükəsizliyin bütün istiqamətləri nəzərdə tutulur, o cümlədən iqtisadi təhlükəsizlik, ərzaq təhlükəsizliyi, ekoloji təhlükəsizlik, ictimai təhlükəsizlik və s.

Azərbaycan Respublikasında davamlı inkişaf və insan potensialının formalaşması istiqamətində və bu məqsədlə müxtəlif sahələrdə təhlükəsizliyin təmini üçün ardıcıl siyasət həyata keçirilir. Buna misal olaraq ölkənin və onun vətəndaşlarının təhlükəsizliyinə yönəldilmiş xarici və daxili siyasəti göstərmək olar. Azər-

baycanın müxtəlif beynəlxalq qurumlarda üzvlüyü, dövlətlərarası ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrdə iştirakı ölkənin təhlükəsizliyini gücləndirir və onun davamlı inkişafına xidmət edir. Ölkənin müxtəlif regionlarının və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafına dair tədbirlər, əməkhaqlarının və müxtəlif sosial yönümlü müavinətlərin mütəmadi olaraq yüksəldilməsi də ölkənin və onun vətəndaşlarının iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə həyata keçirilir. Ölkədə həyata keçirilən ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olması sahəsində tədbirlər xüsusi ilə qeyd edilməlidir. Bu sahədə aparılan siyasətin nəticəsində bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının istehsalı ardıcıl olaraq artmaqdadır. Üzvi kənd təsərrüfatına, ekoloji təmiz məhsulların istehsal edilməsinə diqqət və bu istiqamətdə həyata keçirilən dövlət siyasəti daxili ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməklə yanaşı, kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac potensialını da artırır.

İnsanın təhlükəsizliyi onun əsas hüquqlarına aiddir və cəmiyyət tərəfindən şərtsiz təmin edilməlidir. Eyni zamanda, davamlı inkişafın prinsiplərinin təmin edilməsi insanın təhlükəsizlik hüquqlarının təmin edilməsi ilə yanaşı, onun cəmiyyət qarşısında məsuliyyətini də nəzərdə tutur. Bu məsuliyyət müxtəlif sahələri əhatə edir və bir çox hallarda hüquqi tənzim edilir. Lakin hüquqi tənzimlənən məsuliyyətlə yanaşı, insanın özündən asılı olan və könüllü həyata keçirilən sosial məsuliyyət anlayışı da məlumdur.

Sosial məsuliyyətli fəaliyyət və sosial məsuliyyətli həyat tərzinə müasir elm və təhsil baxımından yanaşma ən son illərin prioritetlərindən biridir. Bu, davamlı insan inkişafının təmin edilməsinin əsas şərtlərindəndir. Bir elmi istiqamət kimi son illər formalaşsa da, sosial məsuliyyətli həyat təzi haqqında anlayışlar, onun vacib şərtlərindən biri olan istehlak mədəniyyəti qədim dövrlərdən məlumdur. Bir çox dinlərdə, o cümlədən islam, xristian və yəhudi dinlərində istehlak mədəniyyəti, israfçılığın yolverilməzliyi,

şüurlu qənaətcillik, nemətlərin cəmiyyət üzvləri arasında ədalətli bölünməsi və bunun könüllü olaraq həyata keçirilməsi, xeyriyyəçilik və s. prinsiplər qədim dövrlərdən məlumdur.

Sosial məsuliyyətli fəaliyyət və həyat tərzi son illər bir sıra şirkət və korporasiyalar tərəfindən yalnız könüllü yox, eyni zamanda, daxili qaydalar, yəni korporasiyalar və ya şirkətlər üçün qanun gücünə malik olan prinsiplər kimi qəbul edilir. Müasir anlamda korporasiyalar və şirkətlər üçün sosial məsuliyyətli fəaliyyət ən əsas prioritetlərdəndir. Ən müasir inkişaf və idarəetmə nəzəriyyələrinə görə sosial məsuliyyət prinsipləri hər hansı bir şirkət və korporasiya üçün gəlir əldə etməkdən daha üstündür.

Suallar:

1. İnsan təkamülünün və fərdi inkişafının əsas mərhələləri hansılardır və onları insan inkişafından fərqləndirən cəhətlər nədən ibarətdir?
2. Gələcəksiz inkişafı səciyyələndirən əlamətlər hansılardır və bu mənfi prosesi necə idarə etmək olar?
3. Bərabərsizliklə müşayiət olunan inkişafı səciyyələndirən əlamətlər hansılardır və bu cür inkişafın qarşısının alınmasının planlaşdırılması və idarə edilməsində hansı üsullardan istifadə olunur?
4. Cini Əmsalından hansı prosesləri qiymətləndirmək üçün istifadə olunur?
5. Müxtəlif ölkələrdə və Azərbaycanda Cini Əmsalını necə səciyyələndirmək olar?
6. Davamlı insan inkişafı nə deməkdir?
7. Davamlı inkişaf anlayışı nə zaman və hansı zəruriyyətdən əmələ gəlib?
8. Davamlı inkişafın hansı göstəriciləri mövcuddur?

9. Enerjinin səmərəli istifadəsi hansı göstəricilər əsasında müəyyən edilir?
10. Azərbaycan Respublikasında enerjinin istifadəsini davamlı inkişaf ilə necə əlaqələndirə bilərsiniz?
11. Davamlı inkişaf baxımından insan təhlükəsizliyi nə deməkdir?
12. Sosial məsuliyyətli həyat tərzi nə deməkdir?
13. İstehlak mədəniyyəti davamlı insan inkişafı üçün hansı əhəmiyyəti daşıyır?
14. Davamlı inkişaf baxımından insan təhlükəsizliyi hansı əhəmiyyətə malikdir?
15. Davamlı insan inkişafı sahəsində bilik və bacarıq hansı əhəmiyyətə malikdir?

Terminlər:

Təkamül (*Evolution*) – hər hansı bir canlı növünün, o cümlədən insanın tarixi inkişafı.

Fərdi inkişaf (*Ontogenesis*) – hər hansı bir canlının, o cümlədən insanın fərdi inkişafı. Fərdi inkişaf rüşeym dövründən başlayır və ölüm ilə bitir.

İnsan inkişafı (*Human Development*) – BMT tərəfindən XX əsrin sonunda istifadə üçün təklif edilmiş yeni anlayışdır. İnsanın cəmiyyətdə vəziyyətini səciyyələndirir. İnsan İnkişafı Əmsalı onun kəmiyyət göstəricisidir. Təhsil, sağlamlıq və gəlirlər əsasında xüsusi düsturlarla hesablanır.

Davamlı inkişaf (*Sustainable Development*) – Çağdaş nəsillərin rifahını təmin edən və gələcək nəsillərin imkanlarını məhdudlaş-

dırmayan inkişaf yolu. Ətraf mühitin qiymətləndirilməsini, yaxşılaşdırılmasını və monitorinqini nəzərdə tutur. İnsan potensialı və yeni biliklərin səfərbər edilməsi davamlı inkişafın əsas şərtlərindəndir.

Cini Əmsalı (Gini Index) – Ölkə daxilində gəlirlərin ayrı-ayrı şəxslər və yaxud ev təsərrüfatları arasında ədalətli paylanmasını xarakterizə edir. Bu əmsalın qiyməti 0 (tam bərabərlik) 100 arasında (kəskin qeyri-bərabərlik) dəyişə bilər.

Təbiət elmləri, riyaziyyat və mühəndislik sahəsində təhsil alan ali məktəb tələbələri (Science, mathematic and engineering, tertiary students) – Riyaziyyat, biologiya, kimya, fizika, digər təbiət və tətbiqi elmlər, mühəndislik, kənd təsərrüfatı, meşəçilik, balıqçılıq və digər tətbiqi elmlər sahəsində ali təhsil alan tələbələrin ümumi tələbələrə görə faizi.

Elmi-tədqiqat və layihə-konstruktor fəaliyyəti ilə məşğul olanlar (Researches in research and desighn) – Elmi-tədqiqat və layihə-konstruktor fəaliyyəti ilə məşğul olanların və bu məqsədlə müvafiq təhsil alanların sayı. Əksər hallarda bu fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün ali savad tələb olunur. Kəmiyyət göstəricisi kimi bu fəaliyyətlə məşğul olanların bir milyon əhaliyə düşən sayı. Müxtəlif ölkələrdə bu rəqəm 5287 (Yaponiya) və 30 (bir sıra Afrika ölkələri) arasında dəyişir.

Məşğələnin mövzuları:

1. Davamlı inkişafı səciyyələndirmək və onun planlaşdırılmasında insan potensialının rolunu izah etmək
2. "Gələcəksiz inkişaf"ı səciyyələndirmək və onun qarşısının alınması yolları
3. "Bərabərsizliklə səciyyələnən inkişaf"ın qarşısının alınması yolları
4. Davamlı inkişafı səciyyələndirən göstəricilər
5. Müxtəlif ölkələrdə davamlı inkişaf göstəricilərinin müqayisəsi
6. Davamlı inkişafda insan təhlükəsizliyi problemi
7. Sosial məsuliyyətli həyat tərzinin davamlı inkişafa təsiri
8. İstehlak mədəniyyəti sosial məsuliyyətli həyat tərzinin təzahürü kimi
9. Müxtəlif ölkələrdə davamlı inkişafın vəziyyəti

III FƏSİL

DAVAMLI İNSAN İNKİŞAFININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Davamlı insan inkişafını qiymətləndirən əmsallar. İnsan inkişafının qiymətləndirilməsində istifadə olunan göstəricilər. Davamlı insan inkişafını səciyyələndirən sağlamlıq, təhsil və iqtisadi göstəricilər. Savadsızlıq və funksional savadsızlıq.

3.1. Davamlı insan inkişafını qiymətləndirən əmsallar

Davamlı insan inkişafının qiymətləndirilməsi üçün hazırda müxtəlif göstəricilər əsasında hesablanan bir sıra əmsallardan istifadə olunur. Bu əmsallar insan inkişafının müxtəlif istiqamətlərini və yaxud müxtəlif qrupların cəmiyyətdə inkişaf vəziyyətini səciyyələndirir. Əmsalların arasında ən ümumiləşdirilmiş və ən geniş istifadə olunanı İnsan İnkişafı Əmsalıdır (İİƏ). Həmin əmsal bütün əhali üçün hesablanır. Bununla yanaşı, cəmiyyətin müxtəlif qruplarının vəziyyətini qiymətləndirən əmsallardan da istifadə olunur ki, bunların arasında Gender İnkişafı Əmsalı (GİƏ) xüsusi yer tutur və cəmiyyətdə cinslərin, yəni qadın və kişilərin inkişaf fərqlərini əks etdirir. Eyni zamanda, qadınların cəmiyyətdə tutduğu mövqeyi yaxşılaşdırmaq, yaxud daha da gücləndirmək üçün onların təhsil səviyyəsini və peşə bacarığını nəzərə alan xüsusi əmsal hesablanır. Bu, Qadınların İmkanlarının Genişləndirilməsi Əmsalıdır (QİGƏ). Göstərilən əmsalın hesablanması cinslərin inkişaf imkanları arasında mövcud olan fərqlərin müəyyən edilməsi və aradan qaldırılmasına, onların sosial baxımdan bərabərliyinə xidmət edir.

Yuxarıda sadalanan əmsallar insan inkişafının ümumi vəziyyətini (İİƏ) və yaxud cinslər arasında müşahidə edilən fərqləri (GİƏ) və onun aradan qaldırılması üçün mövcud potensialı (Qadınların

İmkanlarının Genişlənməsi Əmsalı, QİGƏ) əks etdirir. Bu göstəricilər ilə yanaşı, davamlı insan inkişafını xarakterizə edən digər əmsallar da hesablanır. Bir qrup əmsallar, əsasən, insan mərhumiyyətlərindən xəbər verir. Onların arasında ən geniş istifadə olunan İnsan Yoxsulluğu Əmsalıdır (İYƏ) ki, bu yoxsulluğun monitorinqi, azaldılması və ləğv edilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Davamlı insan inkişafının qiymətləndirilməsi üçün göstərilən vahid əmsalların istifadə edilməsi, ilk növbədə, hər hansı bir ölkədə və yaxud bölgədə bu sahədə mövcud olan vəziyyətin səciyyələndirilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Bu məlumat insan potensialının inkişafı naminə müvafiq siyasətin və tədbirlərin həyata keçirilməsinin səmərəliliyi üçün olduqca vacibdir. Digər tərəfdən insan inkişafının qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan ümumi prinsiplər və eyni yolla hesablanan əmsallar beynəlxalq müqayisələrin keçirilməsi üçün imkanlar açır. Belə müqayisələr insan potensialının inkişafı sahəsində dünyada əldə edilmiş ən yaxşı təcrübənin öyrənilməsi və yayılması üçün şərait yaradır.

Həm ümumi, həm də gender problemlərini əks etdirən və yoxsulluq ilə əlaqədar əmsalların hesablanması üçün həyatın ən önəmli tərəflərini dəyərləndirə bilən göstəricilərdən istifadə olunur. Bu göstəricilər əsasında inkişafın nə dərəcədə uğurlu olması, onun davamlı xarakter daşması və insanların rifahının yaxşılaşmasına xidmət etməsi müvafiq düsturlarla hesablanmış əmsallarla qiymətləndirilir. Bütün bu əmsalların hesablanmasında sağlamlıq, savadlılıq, təhsil səviyyəsi və iqtisadi imkanları əks etdirən göstəricilərin istifadəsi nəzərdə tutulur. Belə yanaşma tamamilə əsaslıdır. Əgər ölkə iqtisadi imkanlara malikdirsə və aparılan siyasət gəlirlərin ədalətlə bölünməsinə və sosial proqramların həyata keçirilməsinə xidmət edirsə, bu halda həmin ölkənin vətəndaşları sağlam və savadlı olmalıdırlar. Sağlam və savadlı olmaq isə öz

növbəsində onlara yeni biliklərə yiyələnməyə, biliyi bacarığa, bacarığı isə iqtisadi durumun yaxşılaşdırılmasına yönəltməyə və gəlirləri artırmağa imkan yaradır.

3.2. İnsan inkişafında sağlamlıq göstəriciləri

Sağlamlıq ən böyük nemətdir və onun göstəriciləri insan inkişafını səciyyələndirən əsas amillərdən biridir. Davamlı insan inkişafını səciyyələndirən əmsalların hesablanmasının məqsədlərindən və hesablanan əmsaldan asılı olaraq fərqli sağlamlıq göstəricilərindən istifadə olunur. Sağlamlığı səciyyələndirən müxtəlif göstəricilərdən istifadə edilməsi, ilk növbədə ölkələrin inkişaf səviyyəsindən və müvafiq olaraq, ölkə qarşısında duran sağlamlıq problemlərindən asılıdır. Beynəlxalq təşkilatların ən çox istifadə etdiyi sağlamlıq göstəriciləri aşağıdakılardır:

Ömür müddəti. Davamlı insan inkişafı baxımından həyat və ölüm arasında sosial bərabərsizlik qeyri-bərabərliyin ən qəbuledilməz təzahürüdür. Digər tərəfdən uzunömürlülük sağlamlığın ən ümumiləşdirilmiş göstəricisidir və bu məlumatların toplanması və təhlili üçün əlavə texniki və ya maddi xərclər tələb olunmur. Sağlamlığın göstəricisi olmaqla yanaşı, ömür müddəti, eyni zamanda, bu və ya digər ölkə və regionda sosial siyasətin səmərəliliyindən və onun insan potensialının inkişafına yönəldilməsindən xəbər verir.

Son zamanlar uzunömürlülüğü səciyyələndirmək üçün orta ömür müddəti ilə yanaşı, digər göstəricidən də istifadə olunur. Bu, gözlənilən ömür müddətidir. Gözlənilən ömür müddəti hər bir konkret ildə anadan olanlar üçün hesablanır və ən müasir statistik göstəricilərdən biridir. Bu göstəricinin üstünlüyü ondadır ki, insanın uzun və sağlam ömür sürməsi üçün şəraitin yaradılmasından xəbər verir. Qeyd etmək lazımdır ki, dünya ölkələri arasında bu

göstərici kəskin surətdə fərqlənir. Ən çox ömür sürənlər hazırda Yaponiya əhalisidir. Onların orta gözlənilən ömür müddəti 81,5 ildir. Nəzərə alınsa ki, bu, orta göstəricidir, aydın olur ki, bu ölkə əhalisinin bir qismi daha çox yaşayacaq. İnkişaf etmiş Avropa ölkələrində və eləcə də Avstraliya, Kanada, Yeni Zenlandiyada bu rəqəmlər kifayət qədər yüksəkdir və 78-80 il arasında dəyişir. Qeyd edilməlidir ki, XX əsrin əvvəllərində bu ölkələrdə orta ömür müddəti 41 yaşa bərabər idi.

Bunlardan fərqli olaraq, dünyanın bir sıra ölkələrində orta yaş olduqca aşağıdır. Məsələn, Afrika qitəsində yerləşən Zambiya, Mozambik, Zimbabvedə yaşayan əhalinin gözlənilən ömür müddəti 40 yaşa çatmır. Bu rəqəm inkişaf etmiş ölkələrdə gözlənilən ömür müddətindən iki dəfə azdır. Şübhəsiz ki, bu iki qrup arasında müşahidə olunan qeyri-bərabərlik qəbul edilməzdir və bu ölkələrdə təcili tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Təsadüfi deyil ki, 2002-ci ildə Dünya Sammitində qəbul edilmiş Minilliyin İnkişaf Məqsədlərində ölkələr arasında müşahidə olunan belə kəskin qeyri-bərabərliklərin aradan götürülməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında gözlənilən ömür müddəti 71,9 ildir və bu göstərici kifayət qədər yüksəkdir. Azərbaycanda bir milyona yaxın qaçqın və məcburi köçkünün olması da bu rəqəmə mənfi təsir göstərir. Təcavüzün nəticələrinin ləğv edilməsi, qaçqın və məcburi köçkünlərin doğma yurdlarına qayıtması, onların həyatının normallaşdırılması bu orta rəqəmə müsbət təsir göstərəcəkdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda mövcud olan ənənəvi uzunömürlülük və aparılan iqtisadi və sosial islahatlar ölkədə orta ömür müddətinin daha da artması üçün şərait yaradır.

Müəyyən yaşa çatmaq ehtimalı olmayan əhali. Bu göstərici, adətən yoxsulluğun və digər məhrumiyyətlərin müəyyən edilməsi və yoxsulluq ilə əlaqədar əmsalların hesablanması zamanı istifadə olunur. Bəzi ölkələrdə yoxsulluq əhalinin bir hissəsini uzun, sağ-

lam və yaradıcı ömür sürməkdən məhrum edir. Müəyyən yaşa çatmaq ehtimalı olmayanlar ümumi əhalinin faizi kimi göstərilir. Beynəlxalq statistikada bu göstərici ilə əlaqədar iki fərqli yanaşma mövcuddur. Onların biri inkişafda olan ölkələrdə yoxsulluğun səviyyəsini müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Bu zaman 40 yaşına çatmaq ehtimalı olmayan əhalinin faizi nəzərə alınır. İkinci halda isə 60 yaşa çatmaq ehtimalı olmayan əhalinin faizi hesablanır. İnkişaf etmiş ölkələrdə yoxsulluğun səviyyəsini müəyyən etdikdə bu göstəricidən istifadə olunur. Göründüyü kimi, inkişaf etmiş və inkişafda olan ölkələrdə ümumi həyat səviyyəsi ilə yanaşı, yoxsulluq və onunla əlaqədar məhrumiyətlər də fərqlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yoxsulluq bütün ölkələrdə, o cümlədən yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə də mövcuddur. Bu səbəbdən, həmin ölkələrin əhalisinin bir hissəsinin 60 yaşa çatmaq ehtimalı azdır. Məsələn, Norveçdə əhalinin gözlənilən ömür müddəti orta hesabla 79 yaşa çatdığı halda, bu ölkənin əhalisinin 8,3 faizinin 60 yaşına çatmaq ehtimalı yoxdur. ABŞ-da bu rəqəm 12,6, Yaponiyada isə 7,5 faizə bərabərdir. İnkişaf etmiş ölkələr arasında ən aşağı göstərici İsveçdə qeydə alınıb. Bu ölkə əhalisinin 7,3 faizinin 60 yaşa çatmaq ehtimalı çox aşağıdır.

Bir sıra inkişafda olan ölkələrdə isə 40 yaş artıq kritik hesab edilə bilər. Məsələn, bəzi Afrika və Asiya ölkələrində əhalinin 40–50 faizinin 40 yaşına çatmaq ehtimalı azdır. Beynəlxalq təşkilatların məlumatlarına əsasən bu vəziyyət Zimbabvedə, Botsvanada, Mozambikdə və bir sıra digər ölkələrdə müşahidə olunur. Nəzərə alınsa ki, insanın yaşamaq potensialı orta hesabla 100 yaşdan çoxdur, aydın olur ki, bu ölkələrin əhalisinin böyük bir hissəsi ən əsas insan hüquqlarından olan uzun və layiqli ömür sürmək imkanlarından məhrumdur. Yaranmış vəziyyətdən çıxmaq və bu ölkələrdə davamlı insan inkişafı üçün şərait yaratmaq ilk növbədə, yoxsulluğun kəskin azaldılmasını tələb edir. Təsadüfi deyil

ki, BMT-nin təşəbbüsü ilə qəbul edilmiş Minilliyin İnkişaf Məqsədlərində yoxsulluq ilə mübarizə xüsusi yer tutur.

Körpələr arasında ölüm. Bu göstərici bir sıra hallarda istifadə olunan statistik göstərici kimi həm səhiyyənin vəziyyətindən, həm də sosial siyasətin və müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsindən xəbər verir. Qiymətləndirmə vahidi kimi hər hansı bir ölkədə və ya bölgədə sağ doğulmuş hər min uşaqdan bir yaşına çatmamış ölənlərin sayı istifadə olunur. Digər sağlamlıq göstəriciləri kimi, körpələr arasında ölümün səviyyəsinə görə də ölkələr arasında kəskin fərq müşahidə olunur. Məsələn, ölüm səviyyəsinin ən aşağı göstəricisi İslandiya da müşahidə olunur. Bu ölkədə doğulmuş 1000 uşaqdan 3-ü bu və ya digər səbəblərdən bir yaşına çatmamış tələf olur. Norveçdə, İsveçdə, Yaponiyada, Sinqapurda, Çexiyada və bir sıra digər inkişaf etmiş ölkələrdə körpələr arasında ölüm təxminən eyni səviyyədədir. Bunlardan fərqli olaraq, Malidə bu rəqəm 122, Nigerdə isə 110 nəfər təşkil edir. Ümumiyyətlə, BMT-nin dərc etdiyi məlumatlara görə inkişafda olan ölkələrdə 1000 uşaqdan orta hesabla 61-i bir yaşına çatmamış tələf olur. Ərəb ölkələrində bu göstərici orta hesabla 48-ə bərabərdir. Azərbaycanda statistik məlumatlar körpə ölümünün səviyyəsinin 18 olduğunu göstərir. Bu, dünya üçün orta rəqəm olan 56-dan xeyli aşağıdır. Lakin ölkədə körpələr arasında ölüm səviyyəsini daha da aşağı salmaq imkanı mövcuddur. Hazırda regionlarda səhiyyənin inkişaf etdirilməsi, yeni müasir tibb mərkəzlərinin yaradılmasına yönəldilmiş dövlət siyasəti bu məqsədlərə də xidmət edir.

Ömür müddəti ilə əlaqədar məlumatlar ən çox və ən geniş istifadə edilən göstəricilərdəndir. Bunlarla yanaşı bir sıra digər sağlamlıq göstəriciləri də beynəlxalq və milli statistikaya cəlb olunur ki, onlar da əsas etibarilə, insan inkişafında yoxsulluğun səviyyəsini və bununla əlaqədar məhrumyyətləri müəyyən edərkən nəzərə alınır. Bunlardan aşağıdakıları qeyd etmək olar:

Tibbi xidmətlərə əli çatmayan əhali. Təəssüf ki, bəzi ölkələrdə bu kateqoriyaya aid olan əhali var. Bu göstərici, adətən inkişaf edən ölkələrdə yoxsulluğun müəyyən edilməsi zamanı nəzərə alınır. Kəmiyyət göstəricisi kimi tibbi xidmətlərə əli çatmayan əhalinin faizi göstərilir. Bəzi Afrika ölkələrində tibbi xidmətlərə əli çatan əhalinin faizi çox aşağıdır.

Əsas dərman preparatları ilə təchiz edilmə də bu göstəricinin bir təzahürüdür. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu rəqəm 95–100 % təşkil etdiyi halda, bir sıra inkişafda olan ölkələrdə əhalinin yarısından çoxu üçün əsas dərmanlar əlçatmazdır. Ömür müddətinin bu ölkələrdə az olmasının bir səbəbi də əhalinin dərmanlarla kifayət qədər təmin edilməməsidir. Azərbaycanda bu göstərici dünya üçün orta göstəricidən xeyli yüksəkdir.

Səhiyyəyə ayrılan xərclər. Bu göstəriciyə həm dövlət tərəfindən səhiyyəyə ayrılan vəsaitlər, həm də ölkə vətəndaşlarının tibbi xidmətlər üçün sərf etdiyi vəsaitlər aiddir. Tibbə ayrılan dövlət xərcləri ümumi büdcənin faizi kimi göstərilir. Bəzi ölkələrdə bu rəqəm kifayət qədər yüksəkdir. Məsələn, Norveçdə, İslandiya, İsveçdə, Almaniyada səhiyyəyə büdcənin 8%-dən çoxu istiqamətləndirilir. Nəzərə alınsa ki, qeyd olunan ölkələrin büdcəsi də kifayət qədər böyükdür, aydın olur ki, bu ölkələrdə əhalinin sağlamlığına ayrılan vəsaitlər xeyli çoxdur. Bir sıra ölkələrdə isə səhiyyəyə büdcənin yalnız 0,7 %-i yönəldilir. Belə ölkələr arasında bəzi Şərqi ölkələri də var.

Dövlət büdcəsi ilə yanaşı, vətəndaşların fərdi vəsaitləri də səhiyyəyə sərf edilir ki, bu, sığortalar vasitəsilə sərf edilən fərdi xərclərdən azdır. Digər ölkələrdə isə bu nisbət əksinədir. Ona görə də daha bir göstəricidən istifadə olunur. Bu göstərici həm dövlət, həm də fərdi xərcləri əhatə edən adambaşına düşən səhiyyə xərcləridir. Adambaşına düşən səhiyyə xərcləri də ölkələr arasında kəskin sürətdə fərqlənir. Bəzi ölkələrdə bu rəqəm ildə orta

hesabla 3 000 ABŞ dollarından çox, digərlərində isə 15 dollardan azdır. Müxtəlif ölkələrdə ömür uzunluğunda müşahidə olunan kəskin fərqlərin bir səbəbi də adambaşına düşən səhiyyə xərclərinin fərqlənməsidir.

Təmiz içməli suya əli çatmayan əhali. Bu göstərici də inkişaf edən ölkələrdə yoxsulluq səviyyəsini müəyyən edərkən istifadə olunur. Bilavasitə sağlamlıq göstəricisi olmasa da, içməli suyun kəmiyyətinin və onun keyfiyyət göstəricilərinin sağlamlıq və uzunömürlülük ilə əlaqəsi tamamilə aydındır. Göstərilən səbəbdən bu statistik məlumat tibbi təhlükəsizlik kateqoriyasına aid edilir və sağlamlıq ilə əlaqədar göstərici kimi səciyyələndirilir. Beynəlxalq təşkilatların yaydığı məlumata görə inkişaf etmiş ölkələrdə bu problem, ümumiyyətlə, mövcud deyil. İnkişaf etmiş ölkələrin əhalisinin 100 faizi, dünya əhalisinin 82 faizi zərərsizləşdirilmiş su mənbələrindən istifadə edə bilirlər. Bəzi ölkələrdə isə bu rəqəm daha aşağıdır. Məsələn, Efiopiyada bu imkanlara əhalinin 25 faizi, Kambocada isə 30 faizi malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu göstərici suyun xüsusi qurğulardan, yəni su şəbəkəsi və yaxud müasir quyulardan alınmasını, suyun müəyyən dərəcədə zərərsizləşdirilməsini əhatə edir. İçməli suyun tərkibinə və onun çirklənməsinə aid məlumatlar bu göstəriciyə daxil deyil. Təmiz içməli su ilə yanaşı, sanitariya tələblərinə cavab verən kanalizasiya sistemlərinin mövcudluğu da beynəlxalq sağlamlıq statistikasında nəzərə alınan amildir.

5 yaşına qədər olan uşaqlarda çəkiddə və boyda geriləmə. Bu göstərici də inkişaf edən ölkələrdə yoxsulluğun səviyyəsini müəyyən edərkən istifadə olunur. Aşağı çəki və boy tibbi baxımdan qidanın kəmiyyətinin və keyfiyyətinin kifayət qədər olmadığını səciyyələndirir. Beynəlxalq statistikada bu vəziyyətin qiymətləndirilməsi bədən kütləsinin çəkisi aşağı olan uşaqların faizi ilə müəyyən edilir. Müxtəlif illərdə aparılmış və 2006-cı ildə dərc

edilmiş məlumatlara görə bir sıra ölkələrdə belə geriləmə uşaqların 25-30 faizində müşahidə olunur. Belə vəziyyət Braziliya, Peru, Qvatemala, Kamboca, Pakistan, Hindistan, Uqanda, Nigeriya, Zambiya, Efiopiya və bir sıra digər Cənubi Amerika, Asiya və Afrika ölkələrində müşahidə edilməkdədir. Kifayət qədər qida almamaq boy və çəkiddə geri qalmaqla yanaşı, uşaqların zehni qabiliyyətinə də mənfi təsir göstərir. Bu isə davamlı insan inkişafını təmin etməkdə ən böyük maneədir. Yoxsulluğun ən kəskin təzahürü olan aclıq və kifayət qədər qidalanmamaqla və bunlarla əlaqədar uşaqların aşağı çəkiddə olması ilə mübarizə rəsmi qurumlarla yanaşı, bütün vətəndaşların borcudur.

Bunlarla yanaşı, müasir beynəlxalq statistikada insan inkişafına mənfi təsir göstərən sağlamlıq ilə əlaqəli bəzi digər göstəricilərdən də istifadə olunur. Bunlara təhlükəli xəstəliklərin (tuberkuloz, malyariya, qazanılmış immun çatışmazlığı sindromu və s.) yayılması, uşaqlar arasında yoluxucu xəstəliklərin qarşısının alınması tədbirləri (peyvənd olunan uşaqların faizi), sağlamlıq üçün təhlükəli vərdişlərin yayılma dərəcəsi (narkomaniya, adambaşına istehlak olunan tütün məmulatları, spirtli içkilər) və s. aiddir.

Göründüyü kimi, insan inkişafının fərqli cəhətlərini xarakterizə etmək üçün müxtəlif sağlamlıq göstəricilərindən istifadə olunur.

3.3. Davamlı insan inkişafında təhsil göstəriciləri

Müvəffəqiyyətli inkişafın əsasını bilik təşkil edir. Onun yaradıcısı, daşıyıcısı və tətbiq edeni isə insandır. Bu səbəbdən biliklərin əldə edilməsi üçün ən vacib amil olan təhsil davamlı insan inkişafının qiymətləndirilməsində xüsusi rol oynayır. İnkişafın qiymətləndirilməsi və onun davamlı olmasını müəyyən etmək üçün istifadə olunan əmsallardan asılı olaraq fərqli təhsil göstəricilərindən cəlb olunur. Əsas istifadə olunan göstəricilər aşağıdakılardır:

Təhsil ilə əhatə. Bu göstərici ümumi insan inkişafı və gender ilə əlaqədar əmsalları hesablayanda istifadə olunur. Ümumiyyətlə, təhsillə əhatə edilmə bu səhədəki siyasətin uğurunu və insan potensialının inkişafına yönəldilməsini əks etdirən əsas göstəricilərdən biridir. Bu göstərici müvafiq yaşda olan şəxslərdən təhsilə cəlb olunanların payıdır ki, bu zaman 6-23 yaşlı əhali arasında təhsil alanların faizi nəzərə alınır. Dünya üzrə bu göstərici olduqca fərqlidir və 15 faizdən 99 faizə qədər dəyişə bilər. Azərbaycan Respublikasında bu rəqəm dünya üçün orta göstəricidən xeyli yüksəkdir. Ölkə ərazisinin işğaldan tam azad edilməsi, qaçqın və köçkünlərin normal həyatının bərpası bu göstəricinin daha da artması üçün imkan yaradacaq.

Təhsilin orta müddəti. Bu məlumat, adətən əhalinin qeydə alınması prosesində və yaxud xüsusi sorğular nəticəsində əldə edilir və hər hansı bir ölkədə vətəndaşların orta hesabla neçə illik təhsilə malik olmasını göstərir. Azərbaycanda bu göstərici yüksəkdir və inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsindədir.

Savadsızlıq. Təhsilin ən aşağı göstəricisidir və əsasən, yoxsulluğun səviyyəsinin müəyyən edilməsində nəzərə alınır. BMT-nin təsnifatına görə iki növ savadsızlıq mövcuddur. Onlardan biri ümumi savadsızlıqdır ki, bu da hər hansı bir fərdin yazıb-oxuya bilməməsini səciyyələndirir. Dünyada tam savadı olmayan əhalinin sayı getdikcə azalır və hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin 99 faizi savadlıdır. İnkişafda olan bəzi Asiya və Afrika ölkələrində isə 2006-cı ilin məlumatlarına görə, bu rəqəm orta hesabla əhalinin 52,5 %-ni əhatə edir. Bu, orta rəqəmdir. Bəzi ölkələrdə isə savadı olmayan əhalinin payı 80 %-dən də çoxdur. Bu, əsasən bəzi Afrika ölkələrində müşahidə olunur. Şübhəsiz ki, bu ölkələrin inkişafı üçün, ilk növbədə savadsızlıq aradan qaldırılmalıdır.

Funksional savadsızlıq. Beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş təsnifata görə ümumi savadsızlıqla yanaşı, funksional savadsızlıq

anlayışı da mövcuddur. Bu zaman funksional savadı olmayanlar yazılı mətnləri oxuya bilsələr də, bəzi hallarda onun mahiyyətini dərk edə bilmirlər. Funksional savadsızlıq müvafiq testlər əsasında müəyyən edilir. Testlər zamanı şəxslərə xüsusi mətnləri oxumaq və təhlil etmək təklif edilir. Təhlil nəticəsində funksional savadın olub-olmaması təyin edilir. Funksional savadsızlıq da məhrumiyətin göstəricisidir və onun təhlili inkişaf etmiş ölkələrdə yoxsulluğun səviyyəsini müəyyən etmək üçün istifadə olunur. 2006-cı ildə dərc olunmuş məlumatlara görə, ABŞ-ın 20 %, Böyük Britaniyanın 21,7 %, Almaniyanın 18,4 %, Norveçin isə 7,9 % əhalisi funksional savadsızdır.

Bəzi hallarda insan inkişafının qiymətləndirilməsi zamanı əlavə göstərici kimi ölkədə elmi fəaliyyətlə məşğul olanların sayı da nəzərə alına bilər. Bu göstəricilərdən istifadə etməklə ölkə və yaxud bölgə üçün yeni biliklərin əldə edilməsinə olan diqqət qiymətləndirilir. Təhsilə, elmə, onların təşkilinə və təminatına fikir verilən ölkələrdə bilik göstəriciləri yüksək olur və bu da insan inkişafının səviyyəsinə öz təsirini göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, sağlamlıq və savadlılıq göstəriciləri Azərbaycanda nisbətən yüksək olduğundan, ölkə insan inkişafı göstəricilərinə görə bir sıra qonşu şərq ölkələrini qabaqlayır. Son illərdə yeni məktəblərin və digər tədris ocaqlarının tikilməsi, bərpası, genişlənməsi, müasirləşdirilməsi və maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə yönəldilmiş geniş tədbirlər ölkədə təhsilin səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına təsir göstərir.

3.4. İnsan inkişafında iqtisadi göstəricilər

Adambaşına orta gəlir. İnsan inkişafının vəziyyətini qiymətləndirmə və bu məqsədlə müxtəlif əmsallar hesablanması zamanı istifadə olunan ən əsas göstərici ölkədə adambaşına düşən gəlirin

miqdarıdır. Bu, adətən adambaşı ümumdaxili məhsul (ÜDM) kimi göstərilir. Ölkələr arasında olan fərqi müəyyən etmək və vahid bir göstərici əsasında müqayisələr aparmaq üçün beynəlxalq praktikada gəlirin bütün ölkələr üçün ABŞ dollarında göstərilməsi qəbul olunub. Lakin məlum olduğu kimi, müxtəlif ölkələrdə dolların alıcılıq qabiliyyəti müxtəlifdir. Məsələn, bəzi Asiya və Afrika ölkələrində orta hesabla 1 ABŞ dollarına başa gələn hansısa mal və yaxud xidmət Şərqi Avropada təxminən 4 dollara, ABŞ-da 15 dollara, Qərbi Avropada isə təxminən 20 dollara başa gəlir. Şübhəsiz ki, belə bir şəraitdə müxtəlif ölkələrdə mövcud olan adambaşına düşən gəlirlər müqayisə edilə bilməz. Bu ziddiyyəti aradan qaldırmaq üçün Dünya Bankı tərəfindən ölkələr üzrə xüsusi tədqiqatlar aparılır. Belə tədqiqatlar zamanı müxtəlif ölkələrdə 300-dən çox ərzaq və sənaye mallarının, xidmətlərin qiymətləri müqayisə edilir. Belə müqayisələr hər il və yaxud iki-üç ildən bir aparılır. Tədqiqatlar nəticəsində hər ölkə üçün alıcılıq qabiliyyətini nəzərə alan xüsusi əmsal müəyyən edilir. Bu əmsal alıcılıq qabiliyyətini əks etdirir və Alıcılıq Qabiliyyəti Pariteti (AQP) adlandırılır. Bu əmsalın istifadəsi ilə hər ölkə üçün real adambaşı gəlir müəyyən edilir. Müvafiq statistik və analitik mənbələrdə bu məlumat "adambaşına gəlir ABŞ dolları və AQP nəzərə alınmaqla" kimi verilir. Bundan sonra ölkələr arasında müqayisələr aparmaq üçün real imkanlar yaranır. İnsan inkişafına aid hər hansı əmsalın hesablanması zamanı gəlirlərin səviyyəsi ancaq ABŞ dollarında və AQP nəzərə alınmaqla aparılır.

Yoxsulluq həddindən aşağı yaşayan əhali. Bu göstərici, adətən inkişaf etmiş ölkələrdə yoxsulluğun səviyyəsini müəyyən edərkən istifadə olunur. İnkişafda ən yüksək nailiyyətlər əldə etmiş ölkələrdə belə əhalinin bir hissəsinin gəlirləri yoxsulluq həddindən aşağı ola bilər. Müxtəlif inkişaf etmiş ölkələrdə bu qrupa aid olan sakinlər 2006-cı ilin məlumatına görə, ölkə vətəndaşlarının

5–17%-ni təşkil edir. Ən aşağı göstərici Çexiya və Finlandiyada qeydə alınıb. Bu ölkələrdə, müvafiq olaraq, əhalinin 4,9 və 5,4 %-nin gəlirləri yoxsulluq həddindən aşağıdır. Norveç və İsveçdə də bu rəqəmlər nisbətən aşağıdır – 6 %-ə yaxın. ABŞ-da bu rəqəm 17 %, Fransada və Böyük Britaniyada isə 12 %-dən çoxdur. Dünyanın inkişafda olan ölkələrində isə bu rəqəm 70 %-ə çatır. Məsələn, zəngin neft və qaz ehtiyatlarına malik olan Nigeriyada əhalinin 70,8 %-in gəlirləri yoxsulluq səviyyəsindən aşağıdır.

İşsizlik. Bu iqtisadi göstəricidən inkişaf etmiş ölkələrdə yoxsulluğun səviyyəsini müəyyən etdikdə istifadə olunur. Məlum olduğu kimi, qısamüddətli işsizlik bu və ya digər şəkildə hər bir ölkədə mövcuddur. İnkişaf etmiş ölkələrdə yoxsulluğun səviyyəsini müəyyən etdikdə uzunmüddətli işsizlik göstəricisindən istifadə olunur. Bu zaman 12 ay və daha çox müddət işsiz qalanların qeydiyyatı aparılır. İşsizliyə aid ən aşağı göstərici Norveçdə qeyd edilib. Bu ölkədə müvafiq yaşlı əhalinin yalnız 0,2 %-i uzunmüddətli işsiz kimi qeydə alınıb. Uzunmüddətli işsizliyin ən yüksək səviyyəsi isə Avropanın cənubunda yerləşən bəzi ölkələrdə müşahidə edilir. Məsələn, İtaliyada, Yunanıstanda, İspaniyada uzunmüddətli işsizlər 5 % təşkil edir.

İşsizliyin aradan qaldırılması davamlı insan inkişafının təmin edilməsi üçün vacib amillərdən biridir. Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən islahatlar nəticəsində sürətli iqtisadi inkişaf müşahidə olunur. Bunun nəticəsində son illər 500 mindən artıq iş yeri açılmışdır və bu proses davam etməkdədir.

Göstərilən iqtisadi göstəricilər ilə yanaşı, insan inkişafının qiymətləndirilməsində iqtisadi vəziyyəti səciyyələndirən digər məlumatlardan da istifadə olunur. Onlar insan inkişafına aid əmsal və digər əmsalların hesablanması bilavasitə istifadə olunmasalar da, ümumilikdə inkişafın uğurlu olmasından və insan maraqlarına təşkilatından xəbər verirlər. Məsələn, ümumi gəlirin neçə faizi-

nin ərzaq mallarına xərclənməsi belə göstəricilərdən biridir. Müxtəlif ölkələrdə bu rəqəm fərqlidir və 15 %-lə 90 % arasında dəyişə bilər. Ərzaq xərclərinin payının ümumi xərclər arasında az olması ölkə vətəndaşlarının iqtisadi durumunun daha yüksək olmasından və davamlı insan inkişafı üçün şəraitin daha əlverişli olmasından xəbər verir. Azərbaycan Respublikasında gəlirlərin ərzaq üçün xərclənən hissəsi tədricən azalır. Son illər bu göstərici daha yüksək sürətlə azalır. Bu, ilk növbədə ölkədə yoxsulluğun səviyyəsinin iki dəfədən çox azalması və iqtisadiyyatın sürətli inkişafı ilə əlaqədardır.

3.5. İnsan inkişafı əmsallarının hesablanması

Artıq məlum olduğu kimi, insan inkişafını səciyyələndirən əmsalların hesablanması üç göstərici əsasında: sağlamlıq (gözlənilən ömür müddəti, körpələr arasında ölüm faizi, çəkisi və boyu normaldan aşağı olan uşaqların payı, təmiz içməli su ilə təmin edilmə və s.), təhsil (təhsilə cəlb olunma, təhsilin orta müddəti və savadsızlıq, o cümlədən funksional savadsızlıq), iqtisadi (adambaşına gəlir və yoxsulluq həddindən aşağı yaşayan əhali, uzunmüddətli işsizlik və s.) göstəricilər əsasında hesablanır. İnkişafın insan potensialına əsaslanması bir neçə əmsalla səciyyələndirilir. Bunlara bütün əhali üçün hesablanan insan inkişafı əmsalı, cəmiyyətdə kişi və qadınlar arasında müşahidə edilə bilən fərqləri səciyyələndirən gender inkişafı əmsalı, qadınların imkanlarının genişləndirilməsini əks etdirən əmsallar aiddir. Yoxsulluq insan inkişafını məhdudlaşdıran əsas amillərdən biridir. Bu səbəbdən əhalinin yoxsulluğunu səciyyələndirən əmsallar da insan inkişafını əks etdirən əmsallara aiddir. Davamlı insan inkişafını səciyyələndirən bütün əmsalların hesablanması zamanı BMT və digər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən təklif olunmuş xüsusi düsturlardan istifadə olunur. İnsan inki-

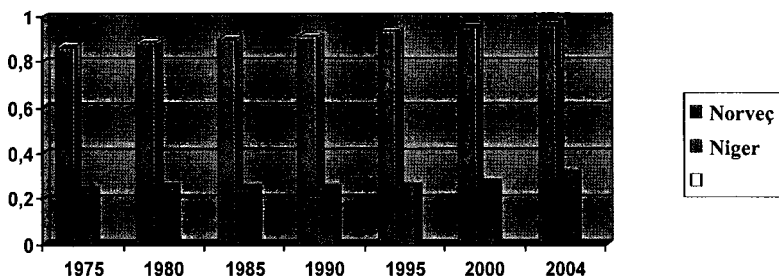
şafının ümumi prinsiplər əsasında qiymətləndirilməsi və bunun üçün eyni yanaşmanın tətbiqi beynəlxalq müqayisələrə imkan verir və əldə edilmiş ən böyük uğurların yayılması üçün şərait yaradır.

Hesablanan əmsallar arasında ən ümumiləşdirilmiş insan inkişafı əmsalıdır (İİƏ). Digər əmsallar kimi İİƏ-nin qiyməti 0 və 1 arasında dəyişir. Son dərc olunmuş məlumatlara görə ən yüksək İİƏ Norveçdə qeydə alınmışdır və 0,956-ya bərabərdir. İnsan inkişafı göstəricilərinə görə ən geridə qalmış ölkələr Afrikada yerləşən Syerra-Leone və Nigerdədir. Bu ölkələrdə İİƏ müvafiq olaraq 0,331 və 0,335-ə bərabərdir. Azərbaycan Respublikasında insan inkişafı əmsalı 0,788-ə bərabərdir. Bu, dünya üçün orta rəqəmdən (0,741) 6,4 % çoxdur.

İİƏ hər ölkədə insan inkişafının ümumi vəziyyətini əks etdirir. Bununla yanaşı, ayrıca qrupların davamlı inkişaf üçün mövcud şəraitinin qiymətləndirilməsinə yönəldilmiş əmsallar da hesablanır ki, onlar da müxtəlif etnik qruplarda və yaxud regionlarda olan vəziyyəti səciyyələndirir. Ölkədaxili insan inkişafı vəziyyətini qiymətləndirən əmsallar, adətən əhalisinin sayı kifayət qədər çox olan ölkələrdə həyata keçirilir. Məsələn, davamlı və insan potensialına əsaslanan əmsalların hesablanması əhalisi bir milyardan çox olan Hindistanda həyata keçirilib və regionların inkişafı arasında müşahidə olunan fərqlərin aradan qaldırılmasına xidmət edir. Eyni məqsədlə bəzi Cənubi Amerika ölkələrində də regional tədqiqatlar həyata keçirilmişdir. Təcavüzə məruz qalmış və torpaqlarının bir hissəsi işğal altında olan Azərbaycan Respublikası üçün qaçqın və məcburi köçkünlərə aid ayrıca İİƏ hesablanma bilər. Şübhəsiz ki, bu rəqəm ölkənin bütün əhalisi üçün hesablanmış İİƏ-dən kəskin surətdə fərqlənir və ölkənin ümumiləşdirilmiş orta inkişaf göstəricilərinə mənfi təsir edir.

İnsan inkişafı əmsalı BMT-nin üzvü olan ölkələr üçün hər il hesablanır. Qeyd edildiyi kimi, bu göstərici orta hesabla hər il artmaq-

dadır (Şəkil 2). Bu artım həm insan inkişafının planlaşdırılmasında və idarə edilməsində ən yüksək nailiyyətlər əldə etmiş və dünyada bu sahədə birinci olan Norveçdə, həm də bu sahədə geridə qalan və dünya reytingində sonuncu yerdə duran Nigerdə müşahidə olunur.

Şəkil 2. İnsan inkişafı əmsalının dəyişməsi

Dünyada insan inkişafı əmsalı tədricən artmaqdadır. Məsələn, 1995-ci illə müqayisədə son on ildə dünya üzrə insan inkişafı əmsalı (İİƏ) orta hesabla 2,8 faiz artmışdır. Həmin dövrdə isə Azərbaycanda bu göstəricinin artımı 10 faizdən çoxdur. Bu o deməkdir ki, Azərbaycanda aparılan iqtisadi və sosial siyasət davamlı insan inkişafına daha çox yönəldilib və bu istiqamətdə aparılan tədbirlər daha yüksək səmərə ilə həyata keçirilir. Son illər ölkədə müşahidə olunan sürətli iqtisadi artım davamlı insan inkişafı göstəricilərinin daha da artması üçün zəmin yaradır.

Hər hansı bir ölkənin davamlı inkişaf sahəsində yüksək nailiyyətlər əldə etməsi üçün iqtisadi imkanlar mühüm əhəmiyyət daşıyır. Lakin iqtisadi imkanların mövcudluğu heç də bu tərəqqinin təminatçısı deyil. Davamlı və insan amilinə əsaslanan cəmiyyətin qurulması və idarə edilməsi təkcə iqtisadi vəziyyətdən asılı deyil.

Bu proses, eyni zamanda, insan potensialının formalaşmasına yönəldilmiş siyasətin aparılmasından da asılıdır. Məsələn, insan inkişafı üzrə dünyada ən yüksək nailiyyətlər əldə etmiş ölkələrdən biri olan İslandiya adambaşına düşən ümumdaxili məhsul digər Avropa ölkəsi olan Lüksemburqdan iki dəfə azdır. Buna baxmayaraq, ümumdünya reytingində İslandiyanın tutduğu yer daha yüksəkdir. İslandiya ilə Avstriyada adambaşına düşən ümumdaxili məhsul təxminən eyni həcmdədir. Buna baxmayaraq, dünya reytingində İslandiya 2-ci, Avstriya isə 14-cü yerdədir. Bu o deməkdir ki, iqtisadi imkanları təxminən eyni olduğuna baxmayaraq, İslandiya da milli gəlir əhali arasında daha ədalətli bölünür və bütün cəmiyyətə daha səmərəli xidmət edir. Davamlı insan inkişafı göstəricilərinə görə dünyada birinci yeri isə Norveç tutur.

Yuxarıda göstərilən hər iki ölkə iqtisadi baxımdan yüksək inkişafa və yüksək ümumdaxili məhsula malikdirlər. Lakin bu qanunauyğunluq gəlir səviyyəsi müxtəlif olan ölkələr arasında da müşahidə olunur. Məsələn, Ekvatorial Qvineyada adambaşına düşən ÜDM 20 min ABŞ dollarından çoxdur. Bu, kifayət dərəcədə yüksək göstəricidir. Lakin bu gəlirin qeyri-bərabər paylanması və sosial məsələlərə kifayət qədər diqqət olmadığından bu ölkə 177 ölkə arasında 120-ci yerdədir. Təxminən eyni həcmdə milli gəlirə malik olan Sloveniya və Portuqaliya isə ümumdünya reytingində, müvafiq olaraq, 27-ci və 28-ci yerləri tuturlar. Bu onu göstərir ki, bu iki ölkə davamlı inkişafın təmin edilməsi sahəsindəki siyasəti daha uğurla həyata keçirir.

Azərbaycan bir sıra eyni iqtisadi imkanlara malik olan ölkələrə davamlı insan inkişafı göstəricilərinə görə qabaqlayır. Ölkədə son illərdə müşahidə olunan iqtisadi artım davamlı insan inkişafı göstəricilərinin daha da yüksəlməsi üçün şərait yaradır.

Göründüyü kimi, iqtisadi imkanlar, adambaşına düşən yüksək gəlir davamlı insan inkişafını təmin edən vacib şərtlərdir. Bu

amillər insan potensialının inkişafı üçün vacib olsa da, bu prosesi həyata keçirmək üçün kifayət deyil. Yüksək inkişafa nail olmaq və vətəndaşların rifahını təmin etmək üçün həmin gəlirlərin səmərəli istifadəsi və ədalətli bölünməsi vacib şərtlərdəndir. Buna nail olmaq üçün həmçinin davamlı insan inkişafını mərkəzə qoyan siyasətin həyata keçirilməsi təmin edilməlidir. Belə siyasətin aparılması "gələcəksiz inkişaf"ın və "bərəbərsizliklə müşahidə olunan inkişaf"ın qarşısını alır.

Suallar:

1. İqtisadi inkişafda insan inkişafının əlaqəsi nədən ibarətdir?
2. Davamlı insan inkişafının təhsil və savadlılıq göstəriciləri hansılardır?
3. Davamlı insan inkişafının sağlamlıq göstəriciləri hansılardır?
4. Davamlı insan inkişafının iqtisadi göstəriciləri hansılardır?
5. Ümumi və funksional savadsızlıq nə deməkdir?
6. Alıcılıq qabiliyyəti pariteti və onun səviyyəsi necə müəyyən olunur?
7. Eyni iqtisadi göstəricilərə malik olan ölkələrdə müxtəlif insan inkişafının səbəbləri hansılardır?

Terminlər:

Aşağı çəkiddə anadan olmuşlar (birth – weight infants with low) – Anadan olduqda çəkisi 2500 qramdan aşağı olan uşaqlar. Ümumi doğulmuş uşaqlar arasında onların faizi qeyd edilir. Yoxsulluğun qiymətləndirilməsi zamanı istifadə olunan göstəricidir.

Beş yaşına qədər aşağı çəkili uşaqların faizi (Underweight children under age five) – Orta və kəskin formada natamam çəkili beş yaşına qədər uşaqların faizi.

Alıcılıq Qabiliyyəti Pariteti (AQP) (purchasing power parity, PPP) – Müxtəlif ölkələrdə eyni mal və xidmətlərdə olan fərqi əks etdirir və müvafiq əmsalla göstərilir. AQP əmsalı Dünya Bankı tərəfindən qəbul edilmiş 300-dən çox mal və xidmətlərin müxtəlif ölkələrdə qiymətlərinin müqayisəsi əsasında hesablanır. Məsələn, bəzi Asiya və Afrika ölkələrində 1 ABŞ dollarına başa gələn mal və xidmət ABŞ-da 15 dollara, Qərbi Avropada isə 20 ABŞ dollarına başa gəlir. Ölkələrdə adambaşına düşən gəlir beynəlxalq sənədlərdə bir qayda olaraq, AQP nəzərə alınmaqla verilir.

Enerjidən istifadə ÜDM vahidinə görə (energy use, GDP per unit of) – Hər bir enerji vahidinin istifadəsi nəticəsində yaranmış ÜDM-in həcmi. Enerjidən nə dərəcədə səmərəli istifadə olunmasını əks etdirir. Adətən enerji vahidi kimi 1 kq neftdə olan enerji, ÜDM vahidi kimi bir ABŞ dolları götürülür.

Qaçqınlar (refugees) – İrqi, milli, dini mənsubiyyətinə, müəyyən sosial qrupa məxsus olmasına və yaxud siyasi baxışlarına görə təqib olunan və ya əsaslı olaraq təqib olunmaq təhlükəsi ilə üzləşməkdən çəkinərək digər ölkə ərazisində məskunlaşmış, vətəne qayıtmaq imkanı olmayan və yaxud bundan imtina edən şəxslər.

Məcburi köçkünlər (internally displaced people, IDP) – Güc təbii və yaxud onun təhlükəsi ilə üzləşən və bu səbəbdən evlərini və daimi məskunlaşdığı yerləri məcburən tərk edən, lakin ölkə sərhədindən kənara çıxmayan əhali.

Funksional savadsızlığın səviyyəsi (functional unliteracy rate) – 16–65 yaş arasında olan və oxuduğu standart mətnlərin mahiyyətini dərk edə bilməyən əhəlinin faizi.

İşsizlik (*unemployment*) – Müvafiq yaşa çatmış və ödənişli işlə təmin olunmayanların sayı və faizi.

Xroniki işsizlik (*long-term unemployment*) – 12 aydan artıq müddətdə işsiz qalan əhəlinin sayı və faizi.

İqtisadi fəal əhəli (*economically active population*) – Öz əməyi nəticəsində mal və xidmət yaradan və müvafiq yaşda olan əhəlinin sayı və faizi.

Məşğələnin mövzuları:

1. İqtisadi inkişafın insan inkişafı ilə əlaqəsi;
2. Davamlı insan inkişafının təhsil, sağlamlıq və iqtisadi göstəriciləri;
3. Ümumi və funksional savadsızlıq, onların insan inkişafının qiymətləndirilməsində əhəmiyyəti;
4. Alıcılıq qabiliyyəti pariteti, onun hesablanması və istifadəsi;
5. "Gələcəksiz inkişaf" və "bərabərsizliklə müşahidə olunan inkişaf" əlamətləri və bu prosesin qarşısının alınması.

IV FƏSİL

DAVAMLİ İNSAN İNKİŞAFINDA GENDER AMİLİ

Davamlı insan inkişafında gender problemi. Gender inkişafının qiymətləndirilməsi, planlaşdırılması və idarə edilməsi. Qadınların imkanlarının genişləndirilməsinin qiymətləndirilməsi. Gender inkişafının müqayisəli təhlili.

4.1. Gender və davamlı insan inkişafı

Davamlı insan inkişafı konsepsiyasının mahiyyəti çox sadədir və asanlıqla anlaşılır: cəmiyyətin hər bir üzvünə onun fərdi qabiliyyətlərinin üzə çıxması və həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yaradılmalıdır. Bununla hər bir şəxsin imkanlarının genişlənməsi üçün imkanlar yaradılmış olur. Geniş imkanlar isə hər bir fərdə iqtisadi, sosial və siyasi fəaliyyətində müvəffəqiyyətlər qazanmaq və uğurlu şəxsi həyatın qurulması üçün vacib şərtədir. İnsan potensialının inkişafı üçün şərait irqi, milli, dini, coğrafi, cinsi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər bir şəxs üçün eyni səviyyədə təmin edilməlidir. İnkişaf üçün əlverişli şəraitin yaradılması xüsusi qayğıya ehtiyacı olan qruplar, o cümlədən əlillər üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu qrupa aid olanlar üçün əlavə olaraq xüsusi şərait yaradılmalı və bu şərait onların imkanlarını məhdudlaşdıran hər hansı bir amili aradan götürməli və yaxud maksimum dərəcədə azaltılmalıdır. Bu o deməkdir ki, cəmiyyətdə təmsil olunmuş bütün qruplar öz imkanlarını genişləndirmək və müvafiq olaraq müxtəlif sahələrdə müvəffəqiyyət qazanmaq üçün eyni hüquqlara malikdirlər və bu hüquqlar təmin edilməlidirlər.

Davamlı insan inkişafını qiymətləndirmə prosesində və bu sahədə mövcud olan vəziyyətin təhlili zamanı, adətən, bütövlükdə ölkəyə və yaxud dünyanın hər hansı bir regionuna aid olan məlu-

matlar təqdim edilir. Lakin ölkə və yaxud region əhalisinin tərkibi eyni deyil və vətəndaşlar arasında fərqlər müşahidə edilə bilər. Bir sıra hallarda bu fərqlər onların irqi, milli, dini və nəhayət, cinsi mənsubiyyəti ilə əlaqədar ola bilər. Bu fərqlərin aradan götürülməsi üçün ümumi insan inkişafı göstəriciləri ilə yanaşı, cəmiyyətdə təmsil olunmuş ayrı-ayrı qrupların inkişaf göstəriciləri də təhlil edilir.

Davamlı insan inkişafı konsepsiyasına görə irqindən, cinsindən, milliyyətindən, dini mənsubiyyətindən və yaxud coğrafi mövqeyindən asılı olmayaraq hər bir insan üçün davamlı inkişafda mövcud olan və yaxud ola biləcək bütün məhdudiyyətlər aradan qaldırılmalıdır. Xüsusi müdafiəyə ehtiyacı olan qruplar, məsələn, əlillər üçün də onların durumu ilə əlaqədar mövcud olan və ola biləcək bütün məhdudiyyətlər aradan qaldırılmalıdır. Bu o deməkdir ki, cəmiyyətdə təmsil olunan bütün qruplar öz imkanlarının genişləndirilməsi və fərdi potensialının inkişafı hüququna malikdir. Müvafiq şəraitin yaradılması, eyni zamanda, inkişaf etdirilmiş potensialdan bəhrələnmək və bu yolla həyatını yaxşılaşdırmaq imkanı yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, davamlı və insan potensialına əsaslanan inkişaf əsas insan hüquqlarındandır. Cəmiyyətdə təmsil olunan bütün qruplar eyni hüquqlara malikdirlər və bu hüquqlar, o cümlədən inkişaf üçün hüquqlar təmin edilməlidir.

İnsan cəmiyyətini qadın və kişilər təşkil edir. Bu, cəmiyyətdə təxminən eyni sayda insanı birləşdirən ən iri qruplardır. Cinslər arasında bioloji fərqlər məlumdur və dəyişməzdir. Lakin bu heç də o demək deyil ki, kişi və qadının cəmiyyətdə tutduğu yer dəyişməzdir. Qadın hərəkətinin tarixi, bizim ölkədə bu sahədə əldə edilmiş nailiyyətlər qadınların cəmiyyətdə oynadığı rolun dinamik surətdə dəyişməsindən xəbər verir. Son əsrlərin texnoloji nailiyyətləri qadınların həm məişətdə, həm də istehsalatda oynadığı rolunu dəyişdirmişdir. Qadın hərəkətinin davamı olaraq, 20-ci əsrin so-

nunda "gender" anlayışı formalaşmışdır ki, bunu da sosial cins kimi xarakterizə etmək olar. Qadın və kişilər arasında sosial bərabərlik isə gender bərabərliyi kimi qəbul edilir. Beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən BMT-nin sənədlərində təqdim olunmuş "dünyanın yarısı, imkanların yarısı" və "hər iki cinsə eyni imkanların yaradılması" prinsipi, eləcə də bu istiqamətdə həyata keçirilən siyasət gender bərabərliyinin mahiyyətini təşkil edir. Qadın və kişilərin inkişaf göstəriciləri və inkişaf üçün yaradılan imkanları səciyyələndirən məlumat və göstəricilər qadınların hüquqlarının qorunmasına, onların iqtisadi, sosial və siyasi həyatda uğur qazanmasına, cəmiyyətdə tutduğu mövqelərin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmişdir.

Qadınların cəmiyyətdə vəziyyətinin dəyişməsi təkcə tarixi qanunauyğunluq kimi qəbul edilməməlidir. Bu proses, eyni zamanda, hər hansı bir ölkədə və ya bölgədə mövcud olan iqtisadi, sosial və mədəni mühitdən, gender bərabərliyi sahəsində həyata keçirilən siyasətdən asılı olmuşdur. Elmi-texniki tərəqqi bəşəriyyətə bir sıra yeni texnoloji nailiyyətlər bəxş edib ki, bu da müxtəlif proseslərin həyata keçirilməsində qadın və kişilərin fiziki imkanları arasında mövcud olan təbii fərqlərin aradan qaldırılmasına və yaxud kəskin surətdə azalmasına xidmət edir. Yeni texnoloji nailiyyətlər, eyni zamanda, qadınların ev işlərinə sərfləndiyi vaxtın qənaətini də təmin edir. Belə bir şərait gender problemlərinin həllinə, yəni qadın və kişilərin cəmiyyətdəki vəziyyətində mövcud olan fərqlərin aradan götürülməsinə xidmət edir.

Qeyd olunduğu kimi, qadınların cəmiyyətdə tutduğu mövqe zamandan, milli və dini mədəniyyətdən və digər amillərdən asılıdır. Məsələn, müasir dövrdə gender inkişafında yüksək nailiyyətlər əldə etmiş bir çox Qərbi Avropa ölkələrində XX əsrin əvvəllərinə kimi qadınların evdən kənarında işləmək, muzzla qulluq etmək əhalinin orta və yüksək təbəqələri üçün qəbulolunmaz idi. Sosial baxımdan daha aşağı mövqe tutan və maddi ehtiyacı olan ailələrdən

çıxan qadınlar isə varlı ailələrdən olan qadınlara ev işlərində muzzla kömək göstərirdilər. Lakin istisnalar da olur. Məsələn, tarixən və hazırda Afrikada məskunlaşan bəzi etnik qruplarda kişi və qadınlar ev işlərinin yerinə yetirilməsində eyni dərəcədə iştirak edirlər. Bu qruplarda qadınlar ictimai işlərə kişilərdən daha çox cəlb edilirlər.

Azərbaycanda da qadın hərəkatının zəngin tarixi var və ölkənin bu sahədə təcrübəsi digər, xüsusilə Şərqi ölkələri üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, gender inkişafı sahəsində aparılan siyasət uğurlu, əldə edilmiş nailiyyətlər isə əhəmiyyətlidir. Bu, həm dövlət siyasətini, həm də bu sahədə fəaliyyət göstərən qeyri-hökumət təşkilatlarının (QHT) fəaliyyətini əhatə edir. Ölkədə gender bərabərliyi sahəsində geniş beynəlxalq əməkdaşlıq həyata keçirilir və Azərbaycan gender bərabərliyi ilə əlaqədar bir çox beynəlxalq konvensiyaların iştirakçısıdır.

Bəzi hallarda gender problemləri qadınların vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və yaxşılaşdırılması kimi qələmə verilir. Lakin gender problemlərini təkcə qadınların vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və yaxşılaşdırılması kimi qəbul etmək düzgün deyil. Gender məsələlərinin öyrənilməsi və bu sahədə olan problemlərin həlli həm kişilər, həm də qadınlar üçün vacibdir. Onlar qadın və kişi arasında olan əmək bölgüsü münasibətlərinin yaxşılaşmasına və insan potensialının inkişaf göstəricilərinin yüksəlməsinə xidmət edir. Bu isə davamlı inkişafı təmin edən başlıca amillərdəndir.

Gender bərabərliyi adlandırılan bu termin nisbətən yenidir və cinslər arasında sosial bərabərliyi səciyyələndirir. Gender bərabərliyinin əsasında qadın hərəkatı durur. Avropa, ABŞ və digər ölkələrdə qadın hərəkatının tarixinə aid məlumatlar təqdim edilir.

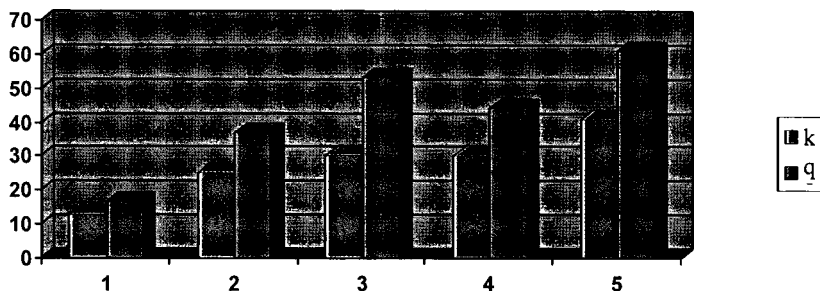
4.2. Gender inkişafının qiymətləndirilməsi

İnsan inkişafının göstəricisi hesablandığı kimi, gender inkişafını da xarakterizə edən əmsallar mövcuddur və hesablanır. Müxtəlif bölgə və ölkələrdə gender inkişafının vəziyyətini səciyələndirən bu əmsallar mütəmadi olaraq hesablanır. Bu əmsalların qiyməti hər hansı bir ölkə və yaxud bölgədə aparılan ümumi siyasətdən, bu siyasətin gender problemlərinin həllinə yönəldilmiş fəaliyyətin istiqamətindən və sürətindən xəbər verir. Eyni zamanda, hesablanmış əmsallar ölkələr arasında müqayisələr aparmaq, bu sahədə mövcud olan nailiyyət və problemləri aşkarlamaq, çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün gender inkişafı sahəsində uğurlar əldə etmiş ölkələrin təcrübəsindən yararlanmağa xidmət edir.

Gender inkişafı, əsasən iki əmsalın hesablanması ilə qiymətləndirilir. Onlardan biri, gender faktorunu nəzərə almaqla, insan inkişafı əmsalıdır. Bu göstərici Gender İnkişaf Əmsalı (GİƏ) adlandırılır. Əmsal hesablayarkən insan inkişafının ümumi əmsalının eyni göstəricilərindən (sağlamlıq, təhsil, gəlir) istifadə olunur. Fərq bir ondadır ki, bu göstəricilər qadınlar üçün ayrıca hesablanır və bu hesablamalarda göstəricilərdən biri (sağlamlıq göstəricisi) fərqli istifadə olunur. Bundan sonra ümumi İnsan İnkişafı Əmsalı (İİƏ) və ayrıca qadınlar üçün hesablanmış Gender İnkişafı Əmsalı (GİƏ) müqayisə olunur. Fərqi olmaması və yaxud az olması gender problemlərinin olmamasından və ya onların uğurlu həllindən xəbər verir. Bu o deməkdir ki, belə göstəricilərə malik olan ölkədə qadın və kişi eyni hüquqa malikdir və onların inkişafı üçün tələb olunan imkanlar yaradılıb.

Gender İnkişafı Əmsalı hesablanan zaman fərqli istifadə olunan göstərici sağlamlığa aiddir və qadınların ömür müddəti ilə əlaqədardır. Məsələn, ümumi insan inkişafını qiymətləndirmə zamanı

standart yaş göstəriciləri maksimum 85 yaş, minimum isə 25 yaş qəbul olunub. Lakin məlum olduğu kimi, qadın və kişilərin orta ömür uzunluğu fərqlənir. Bir qayda olaraq qadınlar kişilərdən daha uzun ömür sürürlər. Dünyada müşahidə olunan orta ömrün artması tendensiyası da qadınlarda kişilərlə müqayisədə daha sürətlə gedir. Mövcud olan məlumatlara görə, 80 yaşına çatmaq ehtimalı olan qadın və kişilərin faizi dünyanın müxtəlif bölgələrində kəskin fərqlənir. Rəqəmlərin müxtəlif olmasına baxmayaraq, 80 yaşa çatmaq ehtimalı olan qadınların faizi kişilərin bu göstəricisindən yuxarıdır (Şəkil 3).

Şəkil 3. 1995–2000-ci illərdə doğulmuş qadın və kişilərin 80 yaşına çatmaq ehtimalı, %-lə (1 – Afrika, 2 – Asiya, 3 – Avropa, 4 – Cənubi Amerika, 5 – Şimalı Amerika)

Şəkil 3-dən aydın olur ki, qadın və kişilərin orta ömür müddətləri fərqlənir və gələcəkdə də bu fərq müşahidə olunacaq. Qadın və kişilərin orta ömür müddətində müşahidə olunan fərq bioloji xüsusiyyətlərin nəticəsi və qadınların bir sıra şəraitlərdə daha davamlı olmasının nəticəsidir. Bu səbəbdən GİƏ hesablanması zamanı standart yaş kimi kişilər üçün minimal 22,5, maksimal isə 82,5 il götürüldüyü halda, qadınlar üçün bu rəqəmlər, müvafiq olaraq 27,5 və 87,5 il təşkil edir. Belə yanaşma tamamilə əsaslıdır:

qadın və kişilərin orta ömür uzunluğunda hazırda müşahidə olunan fərqlər təbiidir və sosial şəraitlə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Qeyd edildiyi kimi, gender inkişafının qiymətləndirilməsi, əsasən İİƏ-nin GİƏ ilə müqayisəsi əsasında aparılır. Bu iki əmsal arasında fərqin olmaması və yaxud cüzi olması uğurlu gender siyasətinin həyata keçirilməsindən xəbər verir. Əksinə, bu fərqlərin kəskin olması həmin ölkə və yaxud bölgədə gender probleminin mövcudluğunu əks etdirir. Bu problemlərin mövcud olduğu zaman gender inkişafında müşahidə olunan fərqləri aradan qaldırmaq üçün xüsusi tədbirlər həyata keçirilir. Gender bərabərliyinin təmin edilməsi beynəlxalq prioritetlərə aiddir. BMT-nin təşəbbüsü ilə Dünya Sammitində qəbul edilmiş Minilliyin İnkişaf Məqsədləri adlı sənəddə gender bərabərliyinə xüsusi diqqət ayrılıb. Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra ölkələrdə gender bərabərliyi problemi, demək olar ki, həll edilmişdir. Bu sahədə dünyada ən yüksək inkişafa Kanada, Avstraliya, Danimarka, İsveçrə, Norveç və bir sıra digər ölkələr nail olmuşlar. Bu ölkələrdə qadın və kişilərin cəmiyyətdə tutduğu mövqelər sosial baxımdan təxminən eynidir.

4.3. Qadınların imkanlarının genişləndirilməsi

GİƏ ilə yanaşı qadınların inkişafına xidmət edə bilən imkanların mövcudluğunu qiymətləndirmək üçün digər bir əmsal hesablanır. Bu, xüsusi bir əmsaldır və qadınların imkanlarının genişlənməsi üçün onların mövcud potensialını əks etdirən bir göstəricidir. Müvafiq göstəricinin beynəlxalq statistikaya daxil edilməsi beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən əsaslandırılıb. Göstərici Qadınların İmkanlarının Genişləndirilməsi Əmsalı (QİGƏ) adlandırılır. QİGƏ-nin hesablanması məqsədi qadınların təhsil və bacarıqlarının onların iqtisadi, sosial və siyasi həyatda tutduğu mövqələrinə hansı dərəcədə uyğun olmasının qiymətləndirilməsidir. Bu əmsalın hesablanması üçün istifadə olunan göstəricilər elə seçilib ki,

onlar aydın şəkildə qadın və kişilərin cəmiyyətdə tutduğu mövqeləri səciyyələndirir. Məsələn, QİGƏ-nin hesablanması istifadə olunan göstəricilərdən biri qadınların qanunvericilik qurumlarında təmsil olunmasıdır. Dünyanın müxtəlif ölkələrində bu rəqəm çox fərqlidir. Dünyada ən yüksək göstərici İsveçdə müşahidə olunur. Bu ölkənin parlament üzvlərinin 45%-dən çoxunu qadınlar təşkil edir. Şimali Avropanın digər ölkələrində də qadınlar qanunverici qurumlarda daha çox təmsil olunublar. Məsələn, Finlandiyada deputatların 37, Norveçdə isə 36,4% -ni qadınlar təşkil edir. Bununla yanaşı, digər ölkələrdə bu rəqəm olduqca aşağıdır: 0,3 % (Yəmən), 1,2 % (Niger) və s. Beynəlxalq təşkilatların məlumatlarına görə bəzi ölkələrdə, o cümlədən bir sıra Asiya və Afrika ölkələrində qadınlar qanunverici qurumlarda, ümumiyyətlə, təmsil olunmayıblar. Qonşu Türkiyə və İranda qadınlar qanunverici qurumlara seçilənlərin təxminən 4-5 %-ni təşkil edirlər. Azərbaycanda Milli Məclisə seçilmiş millət vəkiliyərinin 12 %-ni qadınlar təşkil edir. Bu, dünyada müşahidə olunan orta rəqəmdən (11,8 %) yüksəkdir.

QİGƏ-nin hesablanması istifadə olunan digər göstərici qadınların rəhbər vəzifələrə cəlb edilməsidir. Rəhbər vəzifələr dedikdə qadınların nazir, nazir müavini, xarici ölkələrdə səfir vəzifələrində çalışmaları, rayon, şəhər və ya digər yaşayış məntəqələrinin rəhbəri seçilməsi və s. nəzərdə tutulur. Qadınların mütəxəssis vəzifələrində çalışması da bu əmsalın hesablanması istifadə olunur. Müxtəlif ölkələr üçün hesablanmış QİGƏ-lərin müqayisələri göstərir ki, qadınların bilik və bacarıq potensiallarından ən səmərəli istifadə edən və onları rəhbər vəzifələrə irəli çəkən Norveç, İsveçrə, İslandiya, Finlandiya, Almaniya və bir sıra digər ölkələrdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, rəhbər vəzifələrdə təmsil olunmağa gəldikdə, bu sahədə gender qeyri-bərabərliyi bir çox ölkələrdə, o cümlədən yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə də mövcuddur. Müşahi-

də olunan qeyri-bərabərliyi aradan qaldırmaq üçün milli və beynəlxalq səviyyələrdə müvafiq tədbirlər həyata keçirilməkdədir.

Müxtəlif beynəlxalq və milli təşkilatların təhlilləri əsasında müəyyən edilib ki, QİGƏ-nin ən yüksək göstəriciləri İslandiya və Norveçdə müşahidə olunur. Yüksək QİGƏ, həmçinin Şimali Avropanın digər ölkələrində, ABŞ və Kanadada da qeydə alınıb. Azərbaycanda bu əmsal yuxarıda adları çəkilən ölkələrdən az olsa da, bu göstəriciyə görə vəziyyət İtaliya, İspaniya, İsrail, Yunanıstan, Portuqaliya, Çexiya, Macarıstan və bir sıra başqa ölkələrdə müşahidə olunan səviyyəyə yaxındır. Lakin Azərbaycanda bu göstəricinin daha da yüksəlməsi üçün şərait var. Bu, ilk növbədə qadınların yüksək bilik və bacarığa malik olması və bu sahədə müvafiq siyasətin həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır.

Gender problemini müvəffəqiyyətlə həll etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasında ardıcıl olaraq bir sıra tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Belə təşkilati tədbirlər arasında hökumətin tərkibində Qadın Məsələləri üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması, sonralar isə bu komitənin səlahiyyətlərini genişləndirməklə onun yeni dövlət strukturuna – Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinə çevrilməsini göstərmək olar. Bununla yanaşı bir çox beynəlxalq təşkilatlar, ilk növbədə BMT-nin müxtəlif agentlikləri ölkədə gender problemlərinin həllinə yönəldilmiş siyasətin həyata keçirilməsinə öz töhfələrini verirlər.

Gender problemlərinin həllində ictimai təşkilatların rolu olduqca yüksəkdir. Azərbaycanda gender problemləri ilə məşğul olan çoxsaylı qeyri-hökumət təşkilatları (QHT) fəaliyyət göstərir. Gender sahəsində çalışan beynəlxalq və milli QHT-lər cinslər arasında sosial bərabərliyin təmin edilməsi istiqamətində, bu problemin həllində mühüm nəticələr əldə etmişlər. İxtisaslaşmış gender QHT-ləri ilə yanaşı ölkədəki digər ictimai birliklər də bu problemlər ilə məşğul olur və gender siyasətinin plan-

laşdırılmasında, idarə edilməsində və monitorinqində iştirak edirlər.

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən QHT-lər arasında gender inkişafı və gender bərabərliyi sahəsində çalışan və yaşayış yerlərində yaradılan ictimai birliklərin fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ölkəmizdə dünyada ilk "İnsan İnkişafı və Davamlı Gəlir Əldə Edilməsinə Kömək" gender sahəsində ixtisaslaşmış ictimai birlik qadınlar tərəfindən yaradılıb. Bu, davamlı insan inkişafının institutlaşmasına istiqamətlənmiş yeni addımdır və gender problemlərinin həllinə yönəldilmişdir.

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra gender bərabərliyi sahəsində beynəlxalq əlaqələrin fəal iştirakçısına çevrilib. Ölkə gender bərabərliyinə aid bütün konvensiyaların iştirakçısıdır və eyni zamanda, ikitərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq əməkdaşlığı da həyata keçirir. Azərbaycanın iştirak etdiyi əsas beynəlxalq hüquqi sənədlər arasında BMT və Beynəlxalq Əmək Təşkilatının "eyni əməyə görə eyni ödəniş" prinsipinə əsaslanan Konvensiyasını (1951-ci il) göstərmək olar. Bu prinsip bir çox ölkələrin milli qanunlarında, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının qanunlarında da öz əksini tapmışdır. Azərbaycanın nümayəndə heyətləri gender inkişafına həsr olunmuş beynəlxalq tədbirlərdə mütəmadi olaraq iştirak edir. Dövlət və beynəlxalq təşkilatlar bu tədbirlərdə iştirak etmək üçün ölkə nümayəndələrinə lazım olan şəraiti yaradırlar.

Beynəlxalq təşkilatlar gender inkişafına və bu sahədə mövcud olan qeyri-bərabərliyin aradan götürülməsinə daim diqqət yetirirlər. BMT-nin Baş Assambleyasının 2000-ci ilin iyun ayında keçirilən sessiyası məhz gender problemlərinə həsr edilmişdi. Baş Assambleyanın sessiyası: "Gender bərabərliyi, XXI əsr üçün inkişaf və sülh" şüarı altında keçirilmişdi. Sessiya gender bərabərliyinin təmini üçün qadınlar və kişilər arasında mövcud olan sosial bərabərsizliyin aradan qaldırılması istiqamətində əsas məqsədləri

müəyyən etmişdir. Sessiyada qəbul edilmiş qərara əsasən bu məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilməlidir:

- ❑ Yoxsulluqla mübarizə. Bu sahədə bir sıra nailiyyətlər əldə edilməsinə baxmayaraq, yoxsulluq sahəsində gender qeyri-bərabərliyi mövcuddur və yoxsulların 70%-ni qadınlar təşkil edir. Yoxsulluğun, ümumiyyətlə və xüsusilə qadınlar arasında azaldılması davamlı insan inkişafı sahəsində ən mühüm problemlərdəndir;
- ❑ Qadınların təhsil və təlimi: Təhsil sahəsində gender qeyri-bərabərliyi bir sıra ölkələrdə mövcuddur və aradan qaldırılmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında təhsil və təlimdə gender qeyri-bərabərliyi mövcud deyil və bu problem bizim ölkə üçün aktual deyil.
- ❑ Qadınların sağlamlığı. Bu sahədə bir sıra ölkələrdə gender bərabərsizliyinin müşahidə olunmasına baxmayaraq, qadınların orta ömür uzunluğu kişilərin ömür uzunluğundan, bir qayda olaraq, çoxdur. Lakin buna baxmayaraq, qadınların sağlamlıq problemləri mövcuddur və onlar aradan götürülməlidir.

BMT-nin Baş Assambleyasının Sessiyası bir sıra digər gender məsələlərini də müzakirə etmişdir. Bunların arasında qadınlara qarşı zorakılıq, qadınlar və hərbi münafişlər, qadınlar və iqtisadi inkişaf və digər məsələlər müzakirə edilmiş, müvafiq qərarlar qəbul edilmişdir. Habelə qadınlar və təbii mühit, qadın və mətbuat məsələlərinə dair təkliflər də qəbul edilmişdir. Azərbaycanda gender problemlərinin kəskinləşməsinə səbəb ölkəyə qarşı hərbi təcavüz, torpaqların işğalı və bir milyona yaxın qaçqın və köçkün əhalinin olmasıdır.

Davamlı inkişafın təmin edilməsində gender amili xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Gender bərabərliyi istiqamətində fəaliyyəti müvəffəqiyyət

yətlə həyata keçirmək, bu əhəmiyyətli sahəni planlaşdırıb idarə etmək üçün xüsusi bilik və bacarığa malik olmaq vacibdir. Dünyanın aparıcı ölkələrində həm dövlət, həm də vətəndaş cəmiyyəti və fərdi sektorda gender bərabərliyi sahəsində əldə edilmiş nəticələr bu sahənin idarə edilməsində əhəmiyyətli biliklərin toplandığını sübut edir. Bu vacib sahəyə aid olan biliklərin kifayət qədər olmaması davamlı insan inkişafı sahəsində siyasətin həyata keçirilməsi üçün böyük əngəldir.

Suallar:

1. Qadın hərəkətinin qazanılmış uğurlarının ümumi inkişafda əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
2. Gender anlayışı nə deməkdir?
3. Azərbaycanda gender bərabərliyinə yönəldilmiş hərəkəti necə səciyyələndirilir?
4. Gender inkişafı əmsalının əhəmiyyəti nədədir?
5. Qadınların imkanlarının genişləndirilməsi əmsalı və onun hesablanması hansı məqsədlərə xidmət edir?
6. Azərbaycanda gender inkişafı sahəsində dövlət siyasəti necə səciyyələndirilir?
7. Qeyri-hökumət təşkilatlarının (QHT) gender probleminin həllində rolu nədən ibarətdir?

Terminlər:

Gender İnkişaf Əmsalı (GİƏ) (*gender development index*) – İnsan inkişafı əmsalı (İİƏ) kimi təhsil, sağlamlıq və gəlirlər əsasında qadınlar üçün ayrıca hesablanır. Alınmış nəticə ümumi İİƏ ilə müqayisə edilir. Fərqi olmaması və yaxud az olması gender probleminin olmamasından və gender siyasətinin düzgün aparılmasından xəbər verir

Qadınların parlamentdə təmsil olunması (*Seats in parliament held by women*) – Qadınların ölkə parlamentində faizi.

Qadınların imkanlarının genişləndirilmə göstəricisi, QİGG (*Gender empowerment measure, GEM*) – Qadın və kişilərin siyasi və iqtisadi fəaliyyət sahəsində imkanlarının nisbi genişləndirilməsini təyin etmək üçün istifadə olunur. QİGG-nin yekun qiyməti aşağıdakı üç əmsalla təyin edilir: qadınların iqtisadi həyatda və qərar qəbulu prosesində iştirakı, siyasi həyatda iştirakı və iqtisadi resurslara nəzarəti.

Məşğələnin mövzuları:

1. Gender probleminin mahiyyəti və onun qadın hərəkəti ilə əlaqəsi;
2. Gender inkişafı əmsalları və onları müəyyən edən göstəricilər;
3. Gender inkişafı sahəsində dövlət siyasəti;
4. Gender bərabərliyinin təmin edilməsində ictimai təşkilatların rolu;
5. Gender bərabərliyi istiqamətində beynəlxalq təşəbbüslər;
6. BMT-nin gender bərabərliyinə yönəldilmiş fəaliyyəti.

V FƏSİL

İNSAN İNKİŞAFINA MANE OLAN AMİLLƏR: YOXSULLUQ

Yoxsulluq davamlı insan inkişafı baxımından. Yoxsulluğun qeyri-iqtisadi amilləri. Yoxsulluğun qiymətləndirilməsində təhsil, sağıamlıq və iqtisadi göstəricilər. Yoxsulluğun inkişaf etmiş və inkişafda olan ölkələrdə qiymətləndirilməsi. Yoxsulluq ilə mübarizə proqramları. Azərbaycanada yoxsulluğun azalma dinamikası.

5.1. Yoxsulluq davamlı insan inkişafı baxımından

Cəmiyyətdə gəlirlərin yüksəlməsi onun üzvlərinin imkanlarının genişləndirilməsinə xidmət edir. Bu isə insan inkişafı prosesinin davamlı olması üçün ən vacib şərtlərdən biridir. Gəlirin yüksək olması istehlakın artması üçün şərait yaradır. İstehlakın artması isə istehsal və xidmət sahələrinin gücləndirilməsinə, onların texnoloji baxımdan yeniləşməsinə əlverişli şərait yaradır. Bu isə öz növbəsində yeni, o cümlədən yüksək texnologiyaların tələblərinə cavab verən iş yerlərinin açılmasına və müasir bilik və bacarığa yiyələnmək hesabına insan potensialının inkişafı prosesinə təkan verir. Gəlirlərin aşağı səviyyədə olması isə əksinə, müxtəlif məhdudiyətlər yaradır. Gəlirlərin yüksəlməsi insan potensialının inkişafı üçün şərait yaradırsa, gəlirlərin aşağı olması insan inkişafına mənfi təsir göstərir. Gəlirlərin aşağı olması artıq yoxsulluq əlamətidir. Lakin gəlirlərin kifayət dərəcədə olmaması yoxsulluğun yeganə təzahürü deyil.

Bir çox hallarda insanlar yoxsulluğu yaşayışın təmin edilməsi üçün maddi vəsaitin kəskin çatışmazlığı və yaxud layiqli həyat tərzini təmin etmək üçün kifayət qədər olmaması kimi qəbul edirlər. Bu baxışlara əsasən yoxsulluq bir iqtisadi məhrumiyyət kimi qi-

mətləndirilməkdədir. Maddi vəsaitin olmaması və yaxud kifayət etməməsi, həqiqətən, yoxsulluğun əsas səbəblərindən biridir. Lakin davamlı insan inkişafı baxımından maddi vəsaitin çatışmaması yoxsulluğun yalnız bir səbəbi və bir təzahürüdür. Maddi imkanların məhdudluğu ilə yaranan vəziyyət, həm də mütləq yoxsulluq kimi də səciyyələndirilir. Əgər davamlı insan inkişafı fərdin imkanlarının, onun seçimlərinin genişləndirilməsi deməkdirsə, müasir anlama və beynəlxalq təşkilatların təklif etdiyi təriflərə görə yoxsulluq, eyni zamanda, uzun, sağlam, yaradıcı və ləyaqətli həyat sürməkdən, həyat şəraitindən bəhrələnməkdən, sərbəstlik və azadlıqlardan və s. məhrum olmaq deməkdir. Bununla əlaqədar yoxsulluq dedikdə insan inkişafına mane olan, onun imkanlarını məhdudlaşdıran, bu proseslərə mənfi təsir göstərə bilən bütün amillər nəzərə alınır. Bu amillərin təhlili, bu sahədə müvafiq biliklərin əldə edilməsi, yayılması və istifadə edilməsi dünya üçün ən prioritet problemlərdən olan yoxsulluğun qarşısının alınması və azalması üçün olduqca vacibdir. Yoxsulluq ilə mübarizə üçün həm ən müasir biliklərə yiyələnmək və tarixən toplanmış təcrübəyə, milli və yerli biliklərə əsaslanmaq olduqca vacibdir.

Cəmiyyət tarixən yoxsulluqla mübarizə aparıb və çox zaman, ilk növbədə iqtisadi yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirib. Buna misal olaraq müxtəlif dinlərdə yoxsulluq ilə mübarizə üçün təklif olunan tədbirlərə nəzər salmaq kifayətdir. İslam dinində bu fəlsəfənin təzahürü kimi zəkat, fitrə və digər xeyriyyə işlərini göstərmək olar. İsrəfçiliğin yolverilməz olması iqtisadi yoxsulluq ilə mübarizə üçün əhəmiyyətli olmaqla yanaşı, mənəviyyat baxımdan da çox əhəmiyyətlidir. Yəhudi, xristian və digər dinlərdə də yoxsullara köməyin, yoxsulluğun aradan qaldırılmasının və hər növ israfçılığın qarşısının alınmasının müxtəlif yolları göstərilir.

Müasir anlamda iqtisadi yoxsulluqla mübarizənin əsası Şimalı Amerika və Avropada 19-cu əsrdə qoyulmuşdur. Bu mübarizə çərçivəsində iqtisadi və sosial təminatlar sahəsində müxtəlif islahatlar həyata keçirilmişdir. Aparılan islahat və tədbirlərin nəticəsində həmin ölkələrdə yoxsulluğun səviyyəsi kəskin surətdə azalmışdır. Dünyanın digər regionları da yoxsulluqla mübarizə prosesinə qoşulmuşlar. Beynəlxalq təşkilatların qiymətləndirilməsi və müxtəlif dərc edilmiş məlumatlara görə son 50 ildə yoxsulluqla mübarizə və yoxsulluğun azalma sürəti ondan əvvəlki 500 illə müqayisədə daha səmərəli olmuşdur. Bunu yoxsulluğun bir təzahürü olan uşaq ölümünün azalması misalında da göstərmək olar. Məsələn, son 25 ildə uşaq ölümü Omanda 91 faiz, Çində 86 faiz, Səudiyyə Ərəbistanında 82 faiz, Kubada isə 81 faiz azalmışdır. Bu ölkələrdə uşaq ölümünün səviyyəsinin azalması ilə yanaşı yoxsulluğu səciyyələndirən digər göstəricilərin də yaxşılaşması müşahidə olunmaqdadır. Məsələn, yoxsulluğun bir təzahürü əhalinin təmiz içməli su ilə təmin olunmamasıdır. Dünyada bu göstərici ilə əlaqədar olan vəziyyət də xeyli yaxşılaşmışdır. Dünyada kənd yerlərində təmiz içməli suya əli çatmayan əhalinin sayı son 50 ildə 90 %-dən 25 %-ə qədər azalmışdır. Bu, nəzərəçarpan tərəqqidir. Eyni zamanda, tədrisə cəlb edilməmiş məktəbyaşlı uşaqların sayı da həmin dövrdə iki dəfə azalmışdır. Bizim ölkədə də 20-ci əsrin əvvəli ilə müqayisədə uşaq ölümünün səviyyəsi kəskin surətdə azalmışdır. Təhsil ilə əhatə isə yüksəkdir və inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsindədir. Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində də gender bərabərliyinə nail olunub. Bu, yoxsulluğun azalması və davamlı insan inkişafının təmin edilməsi üçün olduqca vacibdir.

Yoxsulluqla mübarizədə nəzərəçarpan nailiyyətlərin olmasına baxmayaraq, mövcud məlumatlara əsasən bir çox ölkələrdə əhalinin ən azı 25 faizi yoxsulluqla şəraitində yaşayır. Ən çox yox-

sulluq isə Asiya və Afrika qitələrinin müəyyən ərazilərində müşahidə olunur. Burada məskunlaşan yoxsulların ümumi sayı 1,5 milyarda yaxındır.

Müstəqilliyi yeni qazanmış ölkəmizdə yoxsulluq ilə mübarizə xüsusi dövlət proqramı əsasında həyata keçirilir. Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində yoxsulluq ölkədə nəzərəçarpan dərəcədə azalmışdır və bu proses davam etməkdədir. Dövlət tərəfindən qəbul edilmiş yoxsulluq ilə mübarizə proqramının həyata keçirilməsi nəticəsində 1995-ci il ilə müqayisədə yoxsulluğun səviyyəsi 2,5 dəfə azalmışdır. Ölkə əhalisinin 13 faizini qaçqın və məcburi köçkünlərin təşkil etdiyi və onların arasında yoxsulluğun xüsusilə yayıldığı nəzərə alınsa, aydın olur ki, ölkə iqtisadi məhrumiyyətlə mübarizədə daha yüksək nəticələr əldə edə bilərdi. Hazırda dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində iqtisadi yoxsulluğun tam ləğvi planlaşdırılır.

Yoxsulluğun bir sıra xüsusiyyətləri xüsusilə qeyd edilməlidir. Bunların arasında yoxsulluqdan ən çox əziyyət çəkən qrupların mövcudluğunu göstərmək olar. Bu qruplara uşaqlar da aiddir. Mütləq yoxsulluq uşaqları lazımi səviyyədə qidalanmaq imkanlarından məhrum edir, onların fiziki və mənəvi inkişafına mənfi təsir göstərir. BMT-nin məlumatlarına görə dünyada 160 milyon uşaq xroniki və kəskin achiqdan əziyyət çəkir. Bunun nəticəsi olaraq bir sıra xəstəliklərin əmələgəlmə ehtimalı artır, sağlamlıq göstəriciləri aşağı düşür. Kəmiyyət və keyfiyyət baxımından qeyri-qənaətbəxş qidalanma uşaqların təhsilə qabiliyyətinə də mənfi təsir göstərir. Yaşlılar yoxsulluqdan daha çox əziyyət çəkən əhalinin digər bir qrupudur. Bir sıra ölkələrdə yaşlılar ömürlərinin son illərini yoxsulluq səbəbindən çox gərgin keçirirlər. Dünyada orta ömür müddəti artır və müvafiq olaraq, yaşlı əhalinin sayı da artmaqdadır. Bu isə yaşlılar arasında yoxsulluq ilə mübarizənin xüsusi əhəmiyyət daşımasından xəbər verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu hallar, əsasən gəlirlərə görə yoxsulluğa aiddir. Yoxsulluğun bu təzahürünə mütləq yoxsulluq da deyirlər. Lakin mütləq yoxsulluqla yanaşı, digər məhrumiyətlərlə əlaqədar olan yoxsulluq da mövcuddur. Yoxsulluq təkcə məişət yoxsulluğu və yaxud mütləq yoxsulluq demək deyil. Yoxsulluq, ilk növbədə hər bir şəxsin iqtisadiyyat, səhiyyə, təhsil, vətəndaş və siyasi hüquqlarını həyata keçirmək imkanlarından tam və yaxud qismən məhrum olması deməkdir. Yoxsulluq insanın hər hansı imkanlarının məhdudlaşdırılması deməkdir. Məsələn, bəzi ölkələrdə internetdən və yaxud peyk qəbuledicilərdən istifadə edilməsinə qoyulan qadağaları və yaxud məhdudiyətləri göstərmək olar. Bu o deməkdir ki, iqtisadi imkanları olan və hətta maddi cəhətdən yaxşı təmin olunmuş ölkə vətəndaşı da müvafiq məlumat almaqdan məhrumdur və həmin səbəbdən də yoxsul hesab edilir.

5.2. Yoxsulluğun qiymətləndirilməsi

Yuxarıda göstərilənlərdən aydın olur ki, yoxsulluq təkcə yaşayışı təmin etmək üçün vəsaitin olmaması demək deyil. İnsan inkişafı baxımından yoxsulluq yalnız məişət yoxsulluğu kimi qəbul edilə bilməz. Yoxsulluq, ilk növbədə insanın iqtisadi, səhiyyə və tədris sahəsində imkanlardan məhrum edilməsi və yaxud onun bu imkanlarının məhdudlaşdırılmasıdır. Bu halda yoxsulluq insanın inkişaf üçün imkanlardan məhrum olunması deməkdir. Lakin aydındır ki, cəmiyyətin insan üçün yaratdığı imkanlar hər hansı bir ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının səviyyəsindən də asılıdır. İnsanın davamlı inkişafı üçün təmin edilən və yaxud edilməyən imkanlar iqtisadi baxımdan inkişaf etmiş ölkələrdə inkişafda olan ölkələrdəkindən kəskin surətdə fərqlənməkdədir. Məsələn, inkişafda olan ölkələr üçün yoxsulluq baxımından ən aktual məsələlər aclıq, savadsızlıq, müxtəlif xəstəlik və epidemiyalar, tibbi xidmətlərə və təmiz içməli suya əlçatmazlıq və oxşar problemlərdir. İnkişaf etmiş

ölkələrdə yoxsulluğun bu kəskin göstəriciləri mövcud deyil. Bu ölkələrdə aclıq çox nadir bir haldır, əhali əsasən savadlıdır və təmiz içməli su ilə təmin edilir. Tibbi ocaqlar hər yerdə mövcuddur və onların xidmətlərindən istifadə etmək üçün şərait yaradılır.

Yuxarıda göstərilənlərdən aydın olur ki, inkişaf etmiş və inkişafda olan ölkələrdə yoxsulluğun qiymətləndirilməsi üçün eyni göstəricilərdən istifadə edilə bilməz. Lakin həm inkişaf etmiş, həm də inkişafda olan ölkələrdə yoxsulluğun qiymətləndirilməsi üçün insanların eyni sahələrdə üzləşdikləri məhrumiyyətlərdən istifadə etmək vacibdir. Bu cəhətdən ekspertlərin rəylərinə əsaslanan beynəlxalq təşkilatlar iki göstəricidən istifadə etməyi təklif edirlər. Yoxsulluğu həm inkişaf etmiş, həm də inkişafda olan ölkələrdə qiymətləndirmək üçün eyni sahəyə aid olan göstəricilərdən biri nisbətən cavan yaşda ölmək ehtimalıdır. Digər göstərici isə məlumat əldə etmək imkanına aiddir. Məlumatların əldə edilməsi imkanları, ilk növbədə vətəndaşların təhsil səviyyəsindən asılıdır. Bu səbəbdən yoxsulluğun səviyyəsi müəyyən edilən zaman, əsasən savadlılıq və təhsil göstəriciləri nəzərə alınır və müxtəlif ölkələr arasında müqayisə edilir. Lakin eyni istiqamətə aid olmasına baxmayaraq, inkişaf etmiş və inkişafda olan ölkələrdə yoxsulluğu qiymətləndirmək üçün göstəricilər fərqlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yoxsulluğun yayılma dərəcəsi hər hansı bir ölkənin iqtisadi imkanlarından və mövcud olan orta gəlirlərin səviyyəsindən daha çox bu məhrumiyyətlə səmərəli mübarizənin planlaşdırılması və həyata keçirilməsindən asılıdır. Məsələn, 2006-cı ildə dərc edilmiş məlumatlara görə Çində orta adambaşı gəlir Botsvanadan təxminən 2 dəfə, Qabondan isə 1,5 dəfə azdır. Bu göstəricinin kəskin fərqlənməsinə baxmayaraq, Çində yoxsulluq səviyyəsi bu ölkələrdən təxminən 2 dəfə azdır. Bu o deməkdir ki, fərqli nəticələr əldə etmiş ölkələrdə yoxsulluğun aradan qaldırılmasına yönəldilmiş siyasət eyni dərəcədə səmərəli deyil.

5.3. Yoxsulluğun inkişafda olan ölkələrdə qiymətləndirilməsi

İnkişafda olan ölkələrdə yoxsulluğun müxtəlif təzahürləri daha çox yayılmışdır və ilk növbədə mütləq yoxsulluğa, yəni iqtisadi imkanların məhdudluğuna əsaslanır. Bu halla mübarizə aparmaq, onu tam ləğv etmək və yaxud əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq üçün əvvəlcə bu ölkələrin tipik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla yoxsulluğun səviyyəsini qiymətləndirmək vacibdir. İnkişafda olan ölkələrdə yoxsulluğu qiymətləndirmək üçün ƏYƏ-1 (Əhalinin Yoxsulluq Əmsalı – 1) hesablanır. Belə hesablamalar ölkələr üçün mütəmadi olaraq, çox zaman hər il, bəzi hallarda isə bir neçə ildən bir hesablanır. Alınmış nəticələr hər hansı bir ölkədə yoxsulluq ilə mübarizənin aparılmasının nə dərəcədə uğurlu olmasından xəbər verir. Eyni zamanda, vahid bir üsul ilə hesablanmış ƏYƏ-1 ölkələr arasında müqayisələr aparmağa imkanlar yaradır. Belə müqayisələr beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən mütəmadi olaraq aparılır. ƏYƏ -1 qiyməti aşağıdakı göstəricilər əsasında müəyyənləşdirilir:

- 40 yaşına çatmaq ehtimalı olmayan əhalinin faizi;
- Ümumi əhali arasında savadı olmayanların faizi;
- Təhlükəsiz içməli suya əli çatmayan əhalinin faizi;
- Tibbi xidmətlərə əli çatmayan əhalinin faizi;
- 5 yaşına qədər uşaqlar arasında çəki və boyu normadan aşağı olanların faizi.

Bu göstəricilər əsasında hesablanan ƏYƏ-1 ölkələrdə yoxsulluq ilə əlaqədar vəziyyəti qiymətləndirmək, ölkələrarası müqayisə aparmaq üçün imkan yaradır. Eyni zamanda, bu göstəricinin vaxt çərçivəsində dəyişməsi prosesin dinamikasından xəbər verir və yoxsulluq ilə mübarizənin nə dərəcədə səmərəli olması haqqında təsəvvür yaradır.

Yoxsulluğun ən yüksək səviyyəsi bəzi Afrika ölkələrində müşahidə olunur. Məsələn, Nigerdə, Mali, Ruanda, Efiopiya və bir sıra digər ölkələrdə əhalinin 50%-dən çoxunun 40 yaşına çatmaq ehtimalı yoxdur. Bu ölkələrdə yaşayan uşaqların 30–40%-i isə boy və çəkiddə geridə qalır. Normadan aşağı çəki və boyda gerilmə isə yoxsulluğun ən kəskin təzahürü olan aclığın və ya normal qidalanmamağın nəticəsidir. Sağlamlıq və ömrün uzunluğuna mənfi təsir göstərən digər amillər əhalinin təmiz içməli suya və tibbi xidmətlərə əlçatmazlığıdır. Yuxarıda adı çəkilən ölkələrin əhalisinin yarıdan çoxunun içdiyi su sanitar tələblərə cavab vermir. Bu isə öz növbəsində sağlamlığa mənfi təsir göstərir. İnkişafda olan ölkələrdə yoxsulluq davamlı insan inkişafını məhdudlaşdıran ən əsas amillərdən olduğundan onunla mübarizə ən vacib milli və beynəlxalq prioritetə çevrilmişdir. Bu istiqamətdə ardıcılıqla aparılan siyasət öz nəticələrini verməkdədir. Bir sıra ölkələrdə, məsələn, İordaniya, Panama, Livan, Türkiyə və başqalarında son dövrlərdə aparılmış tədbirlər nəticəsində yoxsulluğun səviyyəsi dəfələrlə azalmışdır.

Ölkədə orta adambaşına gəlirin yoxsulluq səviyyəsinə təsir olsa da, bu iki göstərici arasında birbaşa asılılıq müşahidə olunmur. Məsələn, yuxarıda göstəriləndi kimi, Çində adambaşına orta gəlir Afrika ölkələrindən olan Botsvana, Namibiya və Qabondan 1,5–1,9 dəfə aşağıdır. Buna baxmayaraq, bu ölkələrdə yoxsulların sayı Çinlə müqayisədə 2–2,5 dəfə çoxdur. Göstərilən misal sübut edir ki, yoxsulluğun miqyası orta gəlirlərin səviyyəsindən daha çox yoxsulluğa qarşı səmərəli mübarizənin düzgün planlaşdırılması və həyata keçirilməsindən asılıdır. İnsanların rifahının yüksəldilməsi, onların yoxsulluqdan çıxması və potensiallarının inkişafı bu istiqamətdə aparılan siyasətin nə dərəcədə planlaşdırılmasına bağlıdır.

5.4. Yoxsulluğun inkişaf etmiş ölkələrdə qiymətləndirilməsi

Tibb müəssisəsində müalicə edilən xəstələrin orta hərərəti hər xəstənin fərdi vəziyyətini səciyyələndirdiyi kimi, hər hansı bir ölkədə orta adambaşına gəlir də həmin ölkədə yaşayanların rifahından xəbər verə bilər. İnkişaf etmiş və orta adambaşı gəlirləri yüksək olan ölkələrdə də yoxsulluq mövcuddur. Bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə yoxsulluğun kifayət qədər yayılması və özünü kəskin şəkildə büruzə verməsi də bunu sübut edir. Bu ölkələrdə bəzi hallarda yoxsullar ümumi əhalinin 15 faizindən çoxunu təşkil edir.

İnkişaf etmiş ölkələr üçün əhalinin yoxsulluq əmsalı fərqli göstəricilər əsasında hesablanır. Bu əmsal ƏYƏ–2 kimi qəbul edilib və onun hesablanması zamanı aşağıdakı göstəricilər nəzərə alınır:

- 60 yaşına çatmaq ehtimalı olmayan əhalinin faizi;
- Əhali arasında funksional savadsızlığın səviyyəsi;
- Ölkədə yoxsulluq xəttindən aşağı səviyyədə gəlirləri olan əhalinin faizi;
- 12 aydan artıq müddətdə işsiz qalan əhalinin faizi.

17 inkişaf etmiş ölkə üçün ƏYƏ-2-nin təhlili göstərir ki, yoxsulluğun ən aşağı səviyyəsi İsveçdə qeyd alınmışdır. Bu ölkədə əhalinin 6,7 faizi yoxsul kimi səciyyələndirilə bilər. Digər yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə də əhalinin təxminən 10–15 faizi yoxsuldur. Bu onu göstərir ki, yoxsulluq dünyada bütün ölkələrin problemdir. Təsadüfi deyil ki, Dünya Sammitində BMT-nin təşəbbüsü ilə qəbul edilmiş Minilliyin İnkişaf Məqsədləri sənədində 2015-ci ilə qədər yoxsulluğun səviyyəsinin iki dəfə azaldılması nəzərdə tutulub. BMT və YUNESKO -nun 2005–2014-cü illəri davamlı inkişaf sahəsində tədris onilliyi elan etmələri də həmin məqsədə

dəstək kimi qəbul edilə bilər və yoxsulluğun azalmasına yönəldilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında bütün keçid dövrünü yaşayan ölkələrdəki kimi yoxsulluq mövcuddur. Dünya Bankının və digər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların apardığı qiymətləndirmələrə görə ölkədə yoxsulluq son illərdə iki dəfədən çox azalmışdır. Bu uğurla aparılan islahatların, o cümlədən yoxsulluğun aradan qaldırılması üçün xüsusi dövlət proqramının həyata keçirilməsi nəticəsində əldə edilmişdir. Ölkə əhalisinin 13 faizindən çoxunun qaçqın və köçkün həyatı yaşamaq məcburiyyətində olması və bunu törətmiş səbəblər yoxsulluqla mübarizədə daha yüksək nəticələrin əldə edilməsinə mane olan əsas məhdudiyyətlərdən biridir.

Suallar:

1. Mütləq və yaxud gəlirlərə görə yoxsulluğun mahiyyəti nədən ibarətdir?
2. Yoxsulluğun qeyri-iqtisadi təzahürləri hansılardır?
3. Qeyri-iqtisadi yoxsulluq davamlı insan inkişafını necə məhdudlaşdırır?
4. İnkişaf etmiş ölkələrdə yoxsulluğun səviyyəsini müəyyən etmək üçün hansı göstəricilərdən istifadə olunur?
5. İnkişaf edən ölkələrdə yoxsulluğun səviyyəsini müəyyən etmək üçün istifadə olunan göstəricilər;
6. Orta adambaşına gəlirlərin yoxsulluq səviyyəsi ilə əlaqəsi varmı?
7. Yüksək orta adambaşına gəlirləri olan ölkədə yoxsulluğun nisbətən yüksək səviyyədə olmasının səbəbləri hansılardır?
8. Yoxsulluqla mübarizədə beynəlxalq təşkilatlar hansı rol oynayır?
9. Azərbaycan Respublikasında yoxsulluqla mübarizə proqramının tətbiqi hansı nəticələrin alınmasını təmin edir?

Terminlər:

Əhalinin Yoxsulluq Əmsalı (ƏYƏ) (Human Poverty Index). İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün müxtəlif göstəricilər əsasında müvafiq olaraq ƏYƏ-1 və ƏYƏ-2 hesablanır. ƏYƏ-1 hesablanarkən inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün iqtisadi göstəricilər, məsələn, çəkisi və boyu geri qalan uşaqların faizi, təmiz suya əli çatmayan əhalinin faizi, savadsızlığın səviyyəsi və s. nəzərə alınır. ƏYƏ-2 insan inkişafı sahəsində yüksək göstəricilərə nail olmuş ölkələr üçün hesablanır. ƏYƏ-2 60 yaşına çata bilməyən, yoxsulluq həddindən aşağı yaşayan əhalinin faizi və eləcə də funksional savadsızlıq göstəriciləri əsasında hesablanır.

Məşğələnin mövzuları:

1. İnsan inkişafı baxımından yoxsulluğun şərhı;
2. Yoxsulluğu yaradan iqtisadi və sosial amillər haqqında anlayış;
3. İnkişaf etmiş və inkişafda olan ölkələr üçün yoxsulluq səviyyəsinin hesablanması;
4. Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq;
5. Azərbaycan Respublikasında qəbul edilmiş yoxsulluqla mübarizə proqramı haqqında məlumat.

VI FƏSİL

DAVAMLI İNSAN İNKİŞAFI VƏ TƏBİİ ƏTRAF MÜHİT

Davamlı insan inkişafına yönəldilmiş təbii və sosial mühitin idarə edilməsi. Davamlı inkişafı səciyyələndirən göstəricilər. İnsan inkişafına yönəldilmiş təbii ehtiyatların idarə edilməsi. Davamlı inkişafın tələblərinə cavab verən iqtisadi fəaliyyət. Ekoloji sivilizasiya davamlı inkişafın məqsədi kimi.

6.1. Davamlı insan inkişafının təbii ətraf mühitdən asılılığı

İnsan təbii ətraf mühitdən hər zaman asılı olmuşdur. Təbiət həm tarixən, həm də müasir dövrdə insanın yaşamasını və inkişafını təmin edən ən əsas amildir. Təbii ətraf mühit insanın bir bioloji varlıq kimi formalaşmasında və insan cəmiyyətinin inkişafında mühüm rol oynamış və oynamaqdadır. Ətraf mühit insanın əsas bioloji, sosial və iqtisadi tələblərini həyata keçirmək üçün şərait yaradan həlledici mənbədir. Ən qədim dövrlərdə təbii mühit insana qeyri-əlverişli amillərdən qorunmaq üçün sığınacaq vermiş, onu qida və dərman maddələri, geyim və alətlər üçün xammalla təmin etmişdir. İnsanı əhatə edən təbiət onun yaşaması və inkişafı üçün tələb olunan hər cür şəraitin yaradılmasında mühüm rol oynayır. İnsanın daha əlverişli təbii mühitdən istifadə etmək istəyi miqrasiya proseslərinə və bir çox müharibələrə səbəb olmuşdur. Ətraf mühitin zənginliyi və bu şəraitdə insan rifahının yüksəlməsinə yönəldilmiş siyasətin aparılması inkişafın davamlı olmasına və insanların rifahının yüksəlməsinə təsir göstərən əsas amillərdən biridir. Müasir dövrdə də insanın təbiətdən asılılığı olduqca böyükdür. Son illərdə baş vermiş qlobal iqlim dəyişmələri və onlar

ilə əlaqədar təbii fəlakətlər və bunun nəticəsi olaraq insanların üzləşdiyi itkilər və məhrumyyətlər insanın təbiətdən nə dərəcədə asılı olmasını bir daha sübut edir. Bu səbəbdən davamlı inkişafın planlaşdırılmasında ətraf mühitin idarə edilməsi sahəsində müasir bilik və bacarığın olması çox vacibdir. Təbii və sosial mühit vahid bir sistem təşkil edir və vahid bir sistem kimi də idarə edilməlidir.

Azərbaycan Respublikası zəngin təbii ehtiyatlara malikdir və ölkənin güclü insan potensialı var. Onların vəhdəti ölkədə davamlı inkişaf üçün olduqca əlverişli şərait yaradır. Ölkə gözəl torpaq-iqlim şəraitinə, zəngin flora və faunaya, əlverişli coğrafi mövqeyə və böyük həcmdə neft, qaz və digər təbii ehtiyatlara malikdir. Bu təbii potensialın davamlı insan inkişafı üçün istifadəsi müstəqilliyini son illərdə bərpa etmiş ölkənin apardığı siyasətin vacib bir hissəsidir. Neft strategiyasının yaradılması və uğurla həyata keçirilməsi buna parlaq bir misaldır. Strategiyanın yaranması və həyata keçirilməsi ölkə qarşısında əvəzsiz xidmətləri olan ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Prezident İlham Əliyevin də bu istiqamətdəki fəaliyyəti davamlı inkişaf üçün strateji əhəmiyyətə malikdir. Beynəlxalq iqtisadi layihələr, o cümlədən neft və qazın nəql edilməsi üçün transmilli boru xətlərinin quraşdırılması, digər transmilli, o cümlədən nəqliyyat layihələri və ölkə regionlarının inkişafına yönəldilmiş proqramlar bu mənada xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Həmin layihələr iqtisadi artım ilə yanaşı, həm də ölkənin davamlı inkişafı üçün vacib olan yeni bilik və texnologiyanın ölkəyə gətirilməsinə, bu sahədə insan potensialının formalaşmasına xidmət edir.

Neft strategiyasının həyata keçirilməsində beynəlxalq təşkilatların da rolu var. Məsələn, BMT-nin İnkişaf Proqramı "qara qızılı" "insan qızılına" çevirmək təşəbbüsü ilə çıxış edib. Bu təşəbbüsə bir sıra milli və beynəlxalq hökumət və qeyri-hökumət qurumları qoşulub və buna yönəldilmiş siyasətin aparılmasında fəal iştirak edir.

lər. Ölkədə həyata keçirilən və davamlı insan inkişafı sahəsində innovativ təşəbbüs və fəaliyyətlər haqqında məlumatı BMT Baş Qərargahı üzv olan ölkələr arasında yaymışdır.

Bəzi hallarda cəmiyyətin texnoloji yolla inkişafı təbii ətraf mühiti pozduğundan və müxtəlif ekoloji problemlər yaratdığından davamlı insan inkişafına mənfi təsir göstərən amil kimi qələmə verilir. Bu qənaət çox zaman ondan irəli gəlir ki, elmi-texniki tərəqqi və texnoloji inkişaf onun mənfi fəsadları ilə eyniləşdirilir. Bu, tamamilə yanlış fikirdir və hər zaman nəzərdə saxlanılmalıdır ki, məhz elmi-texniki tərəqqinin nəticəsində insan bir çox nailiyyətlər əldə etmişdir. Bu nailiyyətlər arasında yüksək keyfiyyətli təhsil almaq və elmi biliklərin toplanması və yayılması üçün imkanların yaradılmasını, rabitə və nəqliyyatın inkişafı və bunun nəticəsi kimi məlumat alınması və ötürülməsi sahəsindəki uğurlar, cəmiyyətin demokratik yolla inkişaf etmək və əhalinin qərar qəbul etmə prosesində geniş iştirakı üçün şəraitin yaradılmasını və s. göstərmək olar. Elmi-texniki tərəqqiyə əsaslanan elmin, o cümlədən təbiət elmlərinin inkişafı və müvafiq sosial siyasətin həyata keçirilməsi, islahatların aparılmasının nəticəsində bir çox ölkələrdə insanların ömrü uzanmış, həyat səviyyəsi yüksəlmişdir. Bu tərəqqi bir çox davamlı insan inkişafı siyasətini həyata keçirən ölkələrdə hazırda da müşahidə olunur və həmin ölkələrin vətəndaşlarının həyat səviyyəsinin daha da yüksəlməsinə xidmət edir.

Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, elmi-texniki tərəqqinin mənfi fəsadı olan ətraf mühitin çirklənməsi və pozulması insan sağlamlığına və müvafiq olaraq davamlı insan inkişafına mənfi təsir göstərir. Bu, həm çirklənmiş mühitin bilavasitə sağlamlığa təsiri nəticəsində, həm də torpaqların korlanması və iqlim dəyişmələrinin fəsadları kimi kənd təsərrüfatının istehsal potensialının azalması və istehsal imkanlarının məhdudlaşması nəticəsində baş verir. Ətraf mühitin çirklənməsi və pozulması, eyni zamanda,

biomüxtəlifliyə, yəni bitki və heyvan növlərinin qorunmasına mənfi təsir göstərir. Belə mənfi təsirlər və qloballaşma tendensiyaları xalq seleksiyası nəticəsində yaradılmış və çox qiymətli əlamətlərə malik olan ənənəvi bitkilərin və heyvan cinslərinin yox olması təhlükəsi də yaradır.

Bu proseslərin qarşısını almaq və ətraf mühiti müasir səviyyədə idarə etmək üçün davamlı insan inkişafına təsir göstərən ətraf mühit amillərinin təsirinin və ümumiyyətlə, ətraf mühitin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi olduqca vacibdir. Azərbaycan Respublikası bu siyasəti müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək üçün ətraf mühitin qiymətləndirilməsinə və idarə edilməsinə yönəldilmiş beynəlxalq sazişlər, o cümlədən konvensiyalara qoşulmuşdur. Bu konvensiyaların və digər beynəlxalq sazişlərin yerinə yetirilməsi bilavasitə davamlı inkişafa xidmət edir.

6.2. Ətraf mühitin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi

Ətraf mühitin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi və insan fəaliyyətinin torpaq, su, hava və canlılara təsiri insanları hər zaman düşündürüb. Buna bir misal olaraq Nuh haqqında rəvayəti xatırlamaq kifayətdir. Yer səthini su basdığı, müasir terminologiyadan istifadə edilsə, qlobal ekoloji böhran baş verən zaman, Nuh bütün canlıların növlərini öz gəmisinə toplayıb və bütün bioloji müxtəlifliyi xilas edib. Qeyd etmək lazımdır ki, Nuh öz gəmisində yalnız faydalı bitki və heyvanları deyil, insana heç bir fayda gətirməyən, hətta bitki və heyvanlar üçün zərərli olan, insan üçün təhlükə törədə bilən müxtəlif xəstəlik daşıyıcılarını və törədicilərini də qoruyub xilas etmişdir. Bu onu göstərir ki, artıq Nuh rəvayəti yarandığı zaman təbii ətraf mühitin qorunmasının vacibliyi dərk edilirdi və ətraf təbii mühit vahid bir sistem kimi qəbul edilirdi. Hər bir vahid sistemin qorunması və səmərəli işləməsi

üçün onun bütün elementlərinin mövcudluğu vacibdir. Bu səbəbdən, rəvayətdə faydalılığından asılı olmayaraq bütün bitki və heyvan növlərinin, ümumiyyətlə, bütün canlıların nümayəndələrinin qorunması təbiətə sistemli yanaşmanın təzahürüdür. Bütün canlıların nümayəndələrini götürə bilən gəmini, hətta müasir dövrdə də təsəvvür etmək çətindir. Bir neçə min il öncə belə bir gəminin mövcud olması ehtimalı da olduqca azdır. Bu onu göstərir ki, artıq qədim dövrlərdən ətraf mühitin qorunmasının vacibliyi dərk edilirdi. Rəvayət isə problemin ciddiliyini insanlara çatdırmaq və biomüxtəlifliyin qorunmasının vacibliyini göstərmək üçün bir vasitə idi.

Nuh rəvayəti dünyanın bütün əsas dinlərinin müqəddəs kitablarında, o cümlədən "Quran"da, "İncil" və "Tövrat"da təqdim olunmuşdur. Bu rəvayəti əks etdirən və beş min ildən artıq tarixi olan daş kitabə isə Yaxın Şərqdə, müasir İraqın ərazisində tapılıb və hazırda Londonda Britaniya Muzeyinin ekspozisiyasında nümayiş etdirilir. Bu o deməkdir ki, min illər bundan qabaq (ən azı beş min il bundan qabaq) insanlar ətraf mühitin planlaşdırılması (ətraf mühiti vahid bir sistem kimi qəbul etmək) və idarə edilməsi (biomüxtəlifliyin saxlanması üçün ümumi mühafizə tədbirləri və təhlükə altında olan növlərin xüsusi şəraitdə qorunması) sahəsində bilik və bacarığa malik imişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda da biomüxtəlifliyin qorunması üçün çox zaman eyni prinsiplər istifadə olunur və itmək təhlükəsi ilə üzləşən növlər xüsusi mühafizə olunan ərazilərdə, milli parklarda, qoruqlarda, yasaqlıqlarda, yaxud digər qorunma statusu olan sahələrdə mühafizə olunur. Keçmişlə müqayisədə biomüxtəlifliyin qorunmasında müşahidə olunan bir fərq mövcuddur və bu fərq texnoloji imkanların artması ilə əlaqədardır. Məsələn, hazırda bitki və heyvan toxumlarını və hüceyrələrini qorumaq üçün "gen bankları" adlanan xüsusi qurumlar yaradılıb və onlar müasir avadanlıq ilə təchiz olunmuşlar.

Nuh rəvayəti ətraf mühitin məsuliyyətli idarə edilməsinin gözəl bir nümunəsidir. Digər misal kimi qədim mənbələrdə olan məlumatlar, Azərbaycanda yaradılmış qədim və orta əsr əlyazmaları və onlarda ətraf mühitin qorunmasına aid məlumatlar göstərilə bilər. Ətraf mühitin qorunmasına və səmərəli idarə edilməsinə aid dünya əhəmiyyətli əlyazmalar Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda, digər elmi və tədris təşkilatlarında, şəxsi kolleksiyalarda saxlanır. Bu, eyni zamanda, xalqın qədim mədəniyyətindən və davamlı inkişaf üçün ətraf mühitin idarə edilməsi sahəsində ənənələrə, xüsusi əhəmiyyət daşıyan bilik və bacarığa malik olmasından xəbər verir. Ənənəvi bilik və bacarığın qorunması və istifadəsinə YUNESKO xüsusi əhəmiyyət verir. Heydər Əliyev Fondunun təşkil etdiyi və 2006-cı ilin iyun ayında Fondun prezidenti, YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban Əliyevanın sədrliyi ilə keçirilmiş "Orta əsr əlyazmalarında tibb və əzəçilik" beynəlxalq konfrans bunun bir təzahürüdür. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda qorunan 3 əlyazma YUNESKO-nun dünya əhəmiyyətli əlyazmalar siyahısına daxil edilmişdir. Bu siyahıya dünyanın ən qiymətli əlyazmaları daxil edilmişdir. Bu cür əlyazmaların sayı yüzdən azdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsi, ilk növbədə, ümumi mədəniyyətin vacib elementi olan ekoloji mədəniyyətin təzahürüdür. Ekoloji mədəniyyətin isə əsas elementləri aşağıdakılardır:

- ❑ Ətraf mühitin qorunması və biomüxtəlifliyin mühafizəsi tarixən ən aktual və global problem kimi qəbul edilib. Bu problem hazırda da aktualdır və gələcəkdə də aktual olacaq.
- ❑ Təbiət vahid bir sistemdir və onun optimal fəaliyyəti bu sistemin bütün elementlərinin qorunması üçün müvafiq

şərait yaradılmasını tələb edir. Ətraf mühitin idarə edilməsi tarixən bu prinsipə əsaslanıb.

- Təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsi ətraf mühitin idarə edilməsinin əsas prinsiplərindəndir. Buna misal olaraq israfçılığın yolverilməzliyinə və hər bir faydalı qazıntının və ya bitki və heyvan mənşəli xammalın səmərəli istifadəsinə aid məlumatları göstərmək olar. Məsələn, Azərbaycanda qorunan əlyazmalarda dərman bitkilərinin müxtəlif məqsədlərlə istifadəsinə aid tövsiyələr mövcuddur. Tarixən toplanmış milli biliklər bitkidən əsas məqsədlə istifadə ediləndən sonra onun qalıqlarından faydalanmanın ən səmərəli yollarını tövsiyə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, xammaldan səmərəli istifadə edilməsi davamlı inkişafın ən vacib göstəricilərindəndir. Bu istiqamətdə həm ənənəvi, tarixən toplanmış təcrübənin, həm də müasir elmin ən son nailiyyətlərinin əhəmiyyəti olduqca böyükdür.

Ətraf mühitin idarə edilməsi üçün onun keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi vacib şərtlərdən biridir. Bu biliklərə yiyələnmək davamlı inkişafın planlaşdırılması və idarə edilməsi üçün olduqca vacibdir. Bu, eyni zamanda, hər hansı yeni iqtisadi layihənin ətraf mühitə ola biləcək təsirinin qiymətləndirilməsinə və bu qiymətləndirmənin nəticəsindən asılı olaraq onun həyata keçirilməsi barədə qərar qəbul edilməsinə də aiddir.

Ətraf mühitə insanın hər hansı bir təsərrüfat fəaliyyətinin təsirinin qiymətləndirilməsi təşəbbüsü və buna aid qanun ilk dəfə ABŞ-da 1960-cı illərin sonunda qəbul edilmişdir. Qanunun qəbul edilməsi insan fəaliyyətinin ətraf mühitə gətirdikə daha çox təsir göstərməsi və bu təsirin mənfi fəsadlarının öz-özünə aradan qalxması ehtimalının azalmasından irəli gəlirdi. ABŞ-da qəbul edilmiş ilk qanuna görə hər hansı bir orta və ya irimiqyaslı iqtisadi layihəni

həyata keçirməkdən ötrü müvafiq razılaşdırılmaların əldə edilməsi üçün "Ətraf Mühitə Təsirin Qiymətləndirilməsi" (ƏMTQ) adlı sənəd hazırlanmalıdır. ƏMTQ sənədində konkret bir layihənin ətraf mühitə göstərə biləcəyi təsirlər və mümkün olan mənfi fəsadların aradan qaldırılması üçün nəzərdə tutulan tədbirlər təsvir edilir. Bu sənəd layihənin maliyyələşdirilməsi üçün də vacibdir. Bu sənədin olmadığı və yaxud həmin layihənin ətraf mühitə təsiri qəbul olunmaz səviyyədə olduğu hallarda banklar və yaxud digər maliyyə qurumları bu layihənin təsdiqindən və maliyyələşdirilməsindən imtina edirlər. Həmin qanuna görə layihə barəsində qərarın qəbul edilməsinə ictimaiyyətin də rəyi təsir göstərir. Əgər ictimai müzakirələrin və ictimaiyyətin qənaətinə görə ətraf mühitə mənfi təsirinə nəticələrini aradan qaldırmağa imkan yoxdursa və yaxud azdırsa, layihə təsdiq edilmir, yerli idarəetmə təşkilatları, banklar və yaxud başqa maliyyə qurumları layihənin həyata keçirilməsinə icazə vermir və vəsait ayırmır.

ƏMTQ ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi üçün tətbiq edilmiş ilk sənəd idi. 20-ci əsrin 90-ci illərində ətraf mühitə təsirlərin qiymətləndirilməsinə tələblər sərtləşdi. Bununla əlaqədar ƏMTQ sənədi digəri ilə əvəz edilmişdir. Bu sənəd daha da təkmilləşdirilmişdir və Ətraf Mühitə və Sosial Sahəyə Təsirin Qiymətləndirilməsi (ƏMSSTQ) adlanır. Göründüyü kimi, artıq layihənin həyata keçirilməsi üçün onun ətraf mühitə mənfi təsirinə olmaması kifayət deyil. Təklif edilən iqtisadi layihə, məsələn, hər hansı bir müəssisənin yaradılması, təbii ətraf mühitə mənfi təsir göstərməməklə yanaşı, sosial mühiti də yaxşılaşdırmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə Azərbaycanda həyata keçirilən bütün miqyaslı layihələr üçün belə sənədlər milli və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən hazırlanmışdır və hazırlanır. Azərbaycanda tətbiq edilən bütün neft layihələrinin həyata keçirilməsindən əvvəl ətraf təbii və sosial mühitə təsirlərin qiymətləndirilmələrinə aid

tədqiqatlar aparılmış və müvafiq sənədlər, yeni ƏMTQ və ƏMSSTQ hazırlanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə iqtisadi layihələrin ətraf mühitə təsirinin qiymətləndirilməsinə aid sənədlərin hazırlanması təcrübəsi ilk dəfə neft strategiyası çərçivəsində həyata keçirilmişdir. Dünyada qəbul edilmiş və beynəlxalq konvensiyalar ilə müəyyən edilmiş qaydalara görə ölkədə həyata keçirilən layihələrin tətbiqinə başlamazdan əvvəl həmin fəaliyyətin təbii və sosial mühitə ehtimal edilən təsirlərə aid sənədlər dövlət qurumları tərəfindən qiymətləndiriləndən sonra təsdiq və icra edilə bilər. Dövlət ekspertizası ilə yanaşı, ətraf mühitə ehtimal edilən təsirlər və onların aradan qaldırılması üçün planlaşdırılan tədbirlər ictimaiyyət tərəfindən də müzakirə edilmişdir.

İqtisadi fəaliyyətin ətraf mühitə təsirinin qiymətləndirilməsinə tələbatlar daimi artmaqdadır. Beynəlxalq inkişaf və maliyyə təşkilatları, o cümlədən Dünya Bankı və Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı hazırda yeni bir yanaşmanın və daha təkmilləşmiş sənədin hazırlanmasının vacibliyini müzakirə edirlər. Beynəlxalq maliyyə və inkişaf təşkilatları tərəfindən təklif edilən yeni sənəd Davamlı İnkişafa Təsirin Qiymətləndirilməsi (DİTQ) adlandırılır. ƏMTQ və ƏMSSTQ-nin bu sənədlə əvəz olunma ehtimalı çox yüksəkdir. Davamlı inkişafa təsirin qiymətləndirilməsi üçün bir sıra yeni göstəricilərin, o cümlədən insan inkişafı əmsallarının istifadəsi də təklif edilir.

Beynəlxalq statistikada davamlı inkişafı səciyyələndirə bilən bir sıra ekoloji göstərici məlumdur. Bu göstəricilərdən biri xüsusi mühafizə olunan təbii ərazilərin, o cümlədən qoruqların, yasaqlıqların, milli parkların və digərlərinin ölkənin ümumi sahəsindəki payını səciyyələndirir. Azərbaycan Respublikası ərazisinin təxminən 7 faizdən çoxunu qoruqlar, yasaqlıqlar, milli parklar və digər xüsusi qorunan təbii ərazilər təşkil edir. Bu, orta dünya göstəricisindən (9,5 faiz) az olsa da, bir sıra ölkələrin göstəricilərindən

çoxdur. Məsələn, xüsusi qorunan təbii sahələr Gürcüstanda ölkənin 2,8 faizini, Ukraynada 1,6 faizini, Yunanıstanda isə 2,5 faizini təşkil edir. Ən yüksək göstərici isə Danimarkada qeydə alınmışdır. Bu ölkənin ümumi sahəsinin 31,8 faizini xüsusi qorunan ərazilər təşkil edir.

Davamlı inkişafı səciyyələndirən digər göstəricilər enerjinin istehsalı və istehlakı ilə əlaqədardır. Bunlara adambaşına enerjinin istehsalı və istehlakına aid ümumi məlumatlarla yanaşı, bir sıra digər göstəricilər aiddir. Onlardan biri və çox əhəmiyyətli bərpa olunan enerjinin istehsal olunan ümumi enerjide payıdır. Bərpa olunan enerji dedikdə həm ənənəvi istifadə olunan enerji, məsələn, odun və eyni zamanda, günəş, külək, yeraltı termal sular, dəniz və okean sularının səviyyəsinin ritmik dəyişmələri hesabına alınan enerji nəzərdə tutulur. Bərpa olunan enerji mənbələrinə məişət və kənd təsərrüfatı tullantılarının xüsusi şəraitdə çürüməsi nəticəsində alınan bioqaz və bitkilərdən alınan spirt və bitki yağları əsaslı avtomobil yanacaqları da aiddir. Müxtəlif ölkələrdə bərpa olunan enerjiden istifadə səviyyəsi fərqlidir. Məsələn, ümumi istifadə olunan enerjide bərpa olunan enerjinin payı Kanadada 4,6; Finlandiyada 6,2; Avstriyada 3,7; ABŞ-da 3,6; Fransada 4,7 faiz təşkil edir və bu göstərici artmaqdadır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında bərpa olunan enerjinin istifadəsi üçün əlverişli şərait mövcuddur. Ölkədə günəşli günlərin sayı kifayət qədər çoxdur və bu, həmin enerjiden geniş istifadə imkanları yaradır. Ölkənin bir çox bölgələrində, o cümlədən əhalinin sıxlığı və sənaye obyektlərinin kompakt yerləşməsi baxımından ən əhəmiyyətli olan Abşeron yarımadasında, onun ətrafında yerləşən adalarda həm küləkli günlərin sayı, həm də küləyin sürəti kifayət qədər yüksəkdir. Bu isə külək enerjisindən geniş istifadə edilməsi üçün çox əlverişli şərait yaradır. Bu üstünlükləri nəzərə almaqla hazırda Abşeronda alternativ enerjinin alınmasına dair xüsusi dövlət proq-

ramı həyata keçirilməkdədir. Ölkənin bir sıra bölgələri, məsələn, Naxçıvan, şimal və cənub rayonları və bəzi digər bölgələr yeraltı termal sularla xüsusilə zəngindir. Bu sulardan bərpa olunan enerji almaq üçün istifadə edilməsi çox əlverişlidir. Bərpa olunan enerjinin alınması üçün çox qiymətli olan bu mənbələr ilə yanaşı, bir sıra digər mənbələr də istifadə olunmaqdadır. Bunlara, məsələn, meşət, kənd təsərrüfatı və sənaye tullantıları aiddir. Xüsusi şəraitdə saxlandıqdan və emal edildikdən sonra, yaxud biokonversiya prosesi nəticəsində bu tullantılardan bioqaz almaq mümkündür. Bu proses nəticəsində alınan qaz meşət və istehsalatda istifadə edilən adi metan qazından çox az fərqlənir. Dünyada bioqazın alınması getdikcə genişlənməkdədir. Bioqazın istehsalı, eyni zamanda, meşət və istehsalat tullantılarının miqdarını azaldır, onların zərərsizləşdirilməsinə və səmərəli istifadəsinə xidmət edir. Bizim ölkədə də bioqaz almaq üçün bəzi rayonlarda xüsusi qurğular yerləşdirilmişdir. Bu rayonların çoxunda meşələr mövcuddur. Tullantılardan, o cümlədən mal və quş peyindən bioqazın alınması həmin yerlərdə meşənin qırılmasının qarşısını alır və meşələrin qorunmasına xidmət edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu rayonlarda bioqaz istehsal edən cihazlar nümayiş qurğuları kimi bioqazın istifadəsinin genişlənməsinin təbliğinə və bu qurğuların işlədilməsinin öyrədilməsinə xidmət edir.

Zəngin neft və qaz yataqlarına malik olan və bu enerji daşıyıcılarını ixrac edən Norveçdə ənənəvi və bərpa olunan enerjiddən geniş istifadə edilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Ətraf mühitə minimal dərəcədə mənfi təsir göstərən və təbii sərvətlərin qənaətlə istifadəsini təmin edən bu siyasət Norveçdə 20 ildən çoxdur ki, ardıcılıqla həyata keçirilir. Bu müddət ərzində ölkədə ənənəvi və bərpa olunan enerjinin istehsalı və istehlakı bir neçə dəfə artmışdır. Bu ölkənin bir çox yaşayış məntəqələri okean və dəniz sahillərində yerləşir. Ona görə Norveçdə dəniz və okean qabarmalarının

enerjisindən geniş istifadə edilir və bu sahədə bir sıra yeni texnologiyalar yaradılmışdır.

Bərpa olunan enerjinin istehsalı və istehlakında nəzərəçarpan artım bir sıra ölkələrdə, o cümlədən ABŞ, İsveç, Yaponiya və digərlərində də müşahidə olunmaqdadır. Son illərdə neft və neft məhsullarının qiymətlərinin kəskin artması bərpa olunan yeni enerji mənbələrinin axtarılmasına diqqəti xeyli artırmışdır. Bəzi ölkələrdə müxtəlif nəqliyyat vasitələri üçün yanacaq kimi istifadə olunan neft məhsulları tam, ya qismən bitkilərdən alınan spirt və bitki yağları ilə əvəz edilir. Bitki mənşəli enerji daşıyıcılarına bioyanacaq deyirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, bioyanacaq ilə işləyən nəqliyyat vasitələrinin ətraf mühitə təsiri də çox azdır. Bu səbəbdən artıq bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə şəhərdaxili nəqliyyat tamamilə bioyanacaqə keçirilmişdir. Bu təşəbbüs, eyni zamanda, ətraf mühitin atmosferinin qorunmasına xidmət edir.

Son zamanlar enerjinin qənaətli istifadəsini təmin edən müasir texnologiya və qurğuların yaradılmasına və istifadəsinə diqqət artmaqdadır. Buna misal olaraq ən son texnoloji nailiyyət kimi hibrid, yanacaqdan, yəni adi benzin və dizel ilə yanaşı, spirt və bitki yağlarından və elektrik enerjisindən istifadə edən avtomobillər göstərmək olar. Bu avtomobillərin mühərrikləri çox səmərəli işləyir. Bu mühərriklərin istifadəsi bərpa olunmayan enerji daşıyıcılarının qənaətli istifadəsini təmin edir. Məişətdə də enerjinin qənaətli istifadəsi üçün imkanlar genişdir. Məsələn, hazırda satışda olan müasir elektrik lampaları eyni gücdə işıqvermə qabiliyyətinə malik olsalar da, ənənəvi elektrik lampalarından daha az enerji sərf edirlər. Hamının bu lampalardan istifadə etməsi xeyli enerjiyə qənaət edilməsi və ətraf mühitə mənfi təsirlərin əhəmiyyətli dərəcədə azalması deməkdir.

Azərbaycan Respublikası günəş, külək və digər bərpa olunan enerji mənbələri ilə zəngindir və onların istifadəsi üçün intellek-

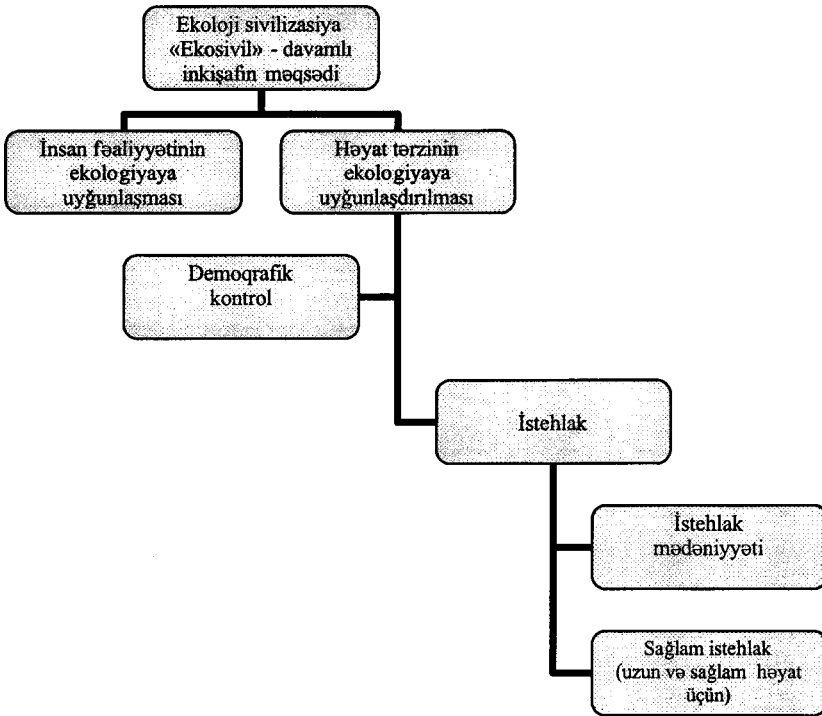
tual potensiala və yüksək səviyyəli peşəkarlara malikdir. Ölkədə bərpa olunan enerji mənbələrindən geniş istifadə edilməsinin təşkili davamlı və insana mərkəzləşmiş inkişafın təmin edilməsində xüsusi rol oynayır. Beynəlxalq və milli proqramlar əsasında enerji istehsalı üçün günəş, külək və su axarlarının istifadəsi, kənd təsərrüfatı və məişət tullantılarından bioqazın alınmasına yönəldilmiş və hazırda həyata keçirilən layihələr ölkədə ümumi istehlak edilən enerjide bərpa olunan enerjinin payının artmasına xidmət edir.

Enerjinin nə dərəcədə səmərəli istifadə edilməsini səciyyələndirmək üçün beynəlxalq təşkilatlar digər bir göstəricidən də istifadə edirlər. Bu, ikinci bölmədə təqdim edilmiş və hər bir enerji vahidinin istifadəsi nəticəsində istehsal olunan məhsulun dəyəridir. Göstəricini hesablayarkən enerji vahidi kimi 1 kq neftdə olan enerji götürülür. Məhsulun dəyəri isə ABŞ dolları ilə hesablanır. Ölkələr arasında bu göstərici kəskin surətdə fərqlənir. Azərbaycanda enerjinin istifadəsinin iqtisadi səmərəliliyi daim artmaqdadır. Bu artımın əsasında ölkədə həyata keçirilən regionların inkişafı proqramları, ümumi iqtisadiyyatda qeyri-neft sektorunun payının artırılmasına yönəldilmiş tədbirlər və biliyə əsaslanan yeni texnoloji nailiyyətlərin tətbiqi durur.

Davamlı inkişafın vacib şərtlərindən olan ətraf mühitin qorunması və səmərəli istifadəsi sahəsində bir sıra beynəlxalq razılaşmalar və konvensiyalar mövcuddur ki, onların hamısı insan potensialına əsaslanan davamlı inkişaf üçün də olduqca əhəmiyyətlidir. Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra beynəlxalq cəmiyyətin fəal üzvü kimi bir çox konvensiyalara qoşulmuşdur. Bütün konvensiyalar eyni dərəcədə əhəmiyyətli olmağına baxmayaraq, bu beynəlxalq razılaşmaların bəziləri, xüsusilə qeyd olunmalıdır. Bunlara biomüxtəlifliyin qorunması, iqlimin global dəyişmələri, ozon qatının mühafizəsi ilə əlaqədar qəbul edilmiş konvensiyalar da aiddir. Bu və digər konvensiyalar və

beynəlxalq sazişlər həm milli və regional, həm də qlobal baxımdan əhəmiyyətli dirlər. Regional ekoloji proqramlara misal kimi Xəzərdə keçirilən və xüsusi əhəmiyyət daşıyan su hövzəsinin qorunmasına, Xəzəryanı ərazilərin iqtisadiyyatının davamlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan beynəlxalq əməkdaşlığı göstərmək olar. Xəzərin flora və faunasının bir çox nümayəndələrinə dünyada ancaq bu su hövzəsində rast gəlinir. Bu isə onların mühafizəsini beynəlxalq problemə çevirir. Belə növlərdən, məsələn, ancaq Xəzərdə yaşayan və dünyada ən kiçik suiti növünü göstərmək olar. Xəzərdə, eyni zamanda, iqtisadi baxımdan çox qiymətli balıq növləri mövcuddur. Onların artırılması üçün balıqçoxaltma müəssisələri yaradılır, ovlanması üçün isə xüsusi məhdudiyətlər tətbiq edilir. Təəssüf ki, bu məhdudiyətlərə aid əldə edilmiş beynəlxalq razılaşmalar bir sıra hallarda pozulur. Bu isə bu qiymətli balıq növlərinin saxlanması üçün təhlükə yaradır. Bu səbəbdən balıqların qeyri-qanuni ovlanması ilə mübarizə bütün vətəndaşların borcudur.

Ətraf mühitin idarə edilməsinə aid dünyada bir sıra beynəlxalq standartlar mövcuddur. Belə standartlardan biri və ən çox tətbiq ediləni ISO 14000 kimi məlumdur. Bu, ətraf mühitin keyfiyyətinə aid, yəni tullantıların miqdarını və yaxud istifadə olunan texnologiyaları tənzim edən standart deyil. ISO 14000 idarəetmə standartıdır və onun tətbiqi davamlı insan inkişafının təmin edilməsinin vacib şərtidir. Bu standarta uyğun olaraq iqtisadi və yaxud digər sahədə fəaliyyət göstərən hər bir təşkilat "Ətraf mühitin idarəetmə sistemi" adlı sənəd hazırlamalı və onun ardıcıl tətbiqini təmin etməlidir. Bu sənəddə ətraf mühitin idarə edilməsi istiqamətində ümumi siyasət, planlaşdırma, məqsəd və məramlar, fəaliyyət və idarəetmənin təhlili öz əksini tapmalıdır. Bu standartın tətbiqi bütün müasir müəssisələr üçün vacibdir.

Şəkil 4. Ekoloji sivilizasiya davamlı inkişafın məqsədi kimi

Son illərdə sivilizasiyanın yeni mərhələsi kimi ekoloji sivilizasiya, yaxud ekosivil haqqında anlayış və müvafiq konsepsiya formalaşmışdır. Ekoloji sivilizasiya davamlı inkişafın məqsədi olmaqla iki əsas prinsip üzərində qurulur. Məlumdur ki, sənayenin, kənd təsərrüfatının, nəqliyyatın fəaliyyəti insanların tələbatlarının ödənməsinə yönəldilib. Bu sahələrin istehsal həcmi və müvafiq olaraq, təbii ehtiyatların istifadəsi və ətraf mühitə təsiri iki amildən: demoqrafik vəziyyətdən, istehsal və istehlak mədəniyyətindən asılıdır. Əhəlinin sayının durmadan artması, istehlak mədəniyyətinin lazımı səviyyədə olmaması təbii ehtiyatların tükənməsinə

və ətraf mühitin pozulmasına gətirib çıxarır. İstehlak mədəniyyəti deyəndə yalnız qənaətcillik nəzərdə tutulmur. İstehlak mədəniyyəti, eyni zamanda, sağlam və uzun ömrü təmin edən həyat tərzini nəzərdə tutur. Ekosivil konsepsiyanın elmi əsasları Azərbaycanda yaradılıb və bu ölkədə tətbiq edilə bilər.

Suallar:

1. Təbii ətraf mühit davamlı insan inkişafına necə təsir edir?
2. Ətraf mühitin və biomüxtəlifliyin qorunması tarixi sənədlərdə necə təsvir edilir?
3. Ətraf mühitin qiymətləndirilməsində hansı üsullardan istifadə edilir?
4. Davamlı inkişafın ekoloji indikatorları hansılardır?
5. Ətraf mühitin planlaşdırılması və idarə edilməsi hansı beynəlxalq standartlara əsaslanır?
6. Bərpa olunan və ənənəvi enerji mənbələrinin davamlı inkişaf üçün əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
7. Azərbaycan Respublikasının hansı beynəlxalq ekoloji konvensiyaların iştirakçısıdır?

Terminlər:

Meşəsizləşmə (*deforestation*) – Meşə sahələrinin kənd təsərrüfatının ehtiyacları üçün istifadəsi və yaxud yaşayış məskənlərinin salınması üçün qırılması. Bura planlaşdırılmış meşə tədarükü aid deyil.

İstixana effekti (*greenhouse effect*) – planet atmosferinin aşağı qatlarında günəş istiliyinin saxlanma qabiliyyəti. İstixana effekti yaradan qazların və meşəsizləşdirilmənin təsiri nəticəsində at-

mosferdə CO₂ miqdarının artması temperaturun xeyli yüksəlməsinə səbəb olur. Bu isə gözənilməz iqlim və ekoloji dəyişikliklərlə nəticələnə bilər.

Milli qorunan ərazi (*nationally protected area*) – xüsusi olaraq bioloji müxtəlifliyin, təbii və onunla bağlı mədəni sərvətlərin qorunması və saxlanması üçün ayrılmış quru və ya dəniz ərazisi.

Ozon qatı (*Ozone layer*) – yer kürəsinin tərkibində ozonun sıxlığı yüksək olan stratosfer qatıdır. Ozon qatı ultrabənövşəyi şüalanmanın böyük hissəsini yer səthinə buraxmır.

Bərpa olunan enerji (*Renewable energy*) – qısa müddətdə bərpa olunan, bilavasitə günəş şüalanması (istilik, fotokimyəvi və fotoelektrik enerji) və ya günəş şüalanmasının dolayı təsiri (külək enerjisi, su enerjisi, fotosintez) nəticəsində yaranan hər hansı enerji növü nəzərdə tutulur.

Biokonversiya – Tullantılardan bioqaz almağa imkan verən proses.

Bioyanacaq – Bitki mənşəli enerji daşıyıcıları

Gübrələrin istifadəsi (*fertilizer consumption*) – Bir il ərzində bir hektar əkin sahəsi üçün istifadə olunan azot, fosfor və kalium gübrələrinin miqdarı.

Məşğələnin mövzuları:

1. Davamlı insan inkişafının ətraf mühitin qorunmasından və təbii ehtiyatların istifadəsindən asılılığı;

2. Müasir ekoloji indikatorlar haqqında anlayış;
3. Təbii mühitin qorunmasında əsas istiqamətlər;
4. Ətraf mühitin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsində tətbiq edilən beynəlxalq standartlar;
5. Bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsi;
6. Ətraf mühitin idarə edilməsində beynəlxalq standartlar;
7. Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici ekoloji siyasəti.

VII FƏSİL

DAVAMLİ İNSAN İNKİŞAFI VƏ İNSAN HÜQUQLARI

İnsan hüquqları insan inkişafı baxımından. İnsan inkişafına təsir göstərən insan azadlıqları. Davamlı inkişaf gələcək nəsillərin insan hüquqlarının tərkib hissəsi kimi.

7.1. İnsan hüquqları insan inkişafı baxımından

İnsan hüquqlarının tam şəkildə həyata keçirilməsi və bu hüquqların daim qorunması hər bir tərəqqi prosesinin əsasını təşkil edir. Davamlı və insan potensialına əsaslanan inkişafın başlıca prinsipini insanların həyatının yaxşılaşdırılması və hər bir fərdin seçim imkanlarının genişləndirilməsi təşkil edir. İnsanın hüquqlarını təmin etmədən bu prinsiplərin tətbiqi mümkün deyil. İnsanın hüquq və azadlığına, onun şəxsi ləyaqətinə münasibət davamlı insan inkişafının əsasını təşkil etməklə, eyni zamanda, hər bir cəmiyyət və sivilizasiyanın inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən bir göstəricidir.

Çox zaman insan hüquqları siyasi hüquqlar və azadlıqlarla eyniləşdirilir. Sözsüz ki, siyasi hüquqlar ən əsas insan hüquqlarından biridir. Siyasi hüquqların olmaması və yaxud məhdudlaşdırılması şəraitində digər sahələrdə də insan hüquqları məhdudlaşdırılmış olur. Lakin insan hüquqları tək siyasi hüquqlar demək deyil. Müasir dövrdə insan hüquqları daha geniş bir anlayışdır və aşağıdakı azadlıqları əhatə edir:

- Hər bir diskriminasiyadan, o cümlədən irqi, cinsi, milli və yaxud dini diskriminasiyalardan azadlıq;
- Qorxudan azadlıq: şəxsi təhlükəsizlik üçün qorxudan, səbəbsiz azadlıqdan məhrum edilməkdən, işgəncə və digər zorakılıqdan azadlıq;

- Fikir və söz azadlığı, qərar qəbuletmə prosesində iştirak və birliklər yaratmaq hüququ;
- Yoxsulluqdan azadlıq, layiqli həyat sürmək hüququ;
- İnsan potensialının inkişafı və onu həyata keçirmək üçün azadlıq;
- Ədalətsizlikdən və qanun pozuntusu ilə rastlaşmaqdan azadlıq;
- İstismar olunmadan layiqli çalışmaq hüququ.

Müasir dövrdə insan hüquqları anlayışının bu tərzdə genişlənməsi insanların öz azadlıqları uğrunda apardığı mübarizənin nəticəsidir. İnsan hüquqlarının tam şəkildə həyata keçirilməsi insan inkişafının vacib bir amilidir. Digər tərəfdən insan inkişafı insan hüquqlarının genişlənməsinə və daha dolğun həyata keçirilməsinə xidmət edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, insan hüquqları tarixən ümumbəşəri dəyər kimi qiymətləndirilmişdir. Müxtəlif dinlərə aid olan müqəddəs yazılar bunu təsdiq edir. Min illər bundan əvvəl yaradılmış dini kitablar, o cümlədən "Quran", insanların bərabərliyi və insan ləyaqətinin qorunmasının, onun inkişafı, imkanlarının genişləndirilməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılmasının vacibliyindən bəhs etmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, BMT-nin insan hüquqlarına dair tarixi araşdırmasında və buna aid xüsusi hesabatında Azərbaycana aid məlumatlara da rast gəlinir. Məsələn, BMT-nin 2000-ci ildə dərc edilmiş və insan azadlıqlarına həsr olunmuş hesabatında görkəmli mütəfəkkirimiz Mirzə Fətəli Axundovun adı çəkilir və onun insan hüquqlarının təmin edilməsi sahəsində fəaliyyəti xüsusi qeyd olunur. BMT-nin sənədində göstərilir ki, Mirzə Fətəli Axundov hələ 19-cu əsrin ortalarında insan hüquqlarının vacib bir hissəsi olan qadınların kişilərlə bərabər hüquqlu olması naminə fəaliyyət göstərmişdir.

Müasir dövrdə insan hüquqları ilə davamlı inkişafın bir-biri ilə çox sıx əlaqədə olması dərinlən dərk edilir. Təbii və sosial mühitin davamlı inkişafı naminə idarə edilməsi insan hüquqlarının təmin edilməsinə xidmət edir. Davamlı inkişaf, təbii sərvətlərin qənaətli istifadəsi və ətraf mühitin qorunması, eyni zamanda, gələcək nəsillərin hüquqlarının qorunması deməkdir.

İnsan Hüquqlarına dair Ümumi Bəyannamənin BMT tərəfindən 1948-ci ildə qəbul edilməsi insan azadlıqları sahəsində atılan ən əhəmiyyətli addımlardan biri olmuşdur. Bu Bəyannamənin qəbulundan sonra dünya ictimaiyyəti insan hüquqlarını ümumbəşəri dəyər kimi qəbul etmişdir. Bir çox ölkələrdə müvafiq siyasətin işlənməsi və həyata keçirilməsi istiqamətində fəaliyyət güclənmişdir.

Qeyd edilməlidir ki, Bəyannamə və daha sonralar qəbul edilmiş digər sənədlərə əsasən hər hansı bir ölkədə insan hüquqları ilə əlaqədar vəziyyət həmin ölkənin daxili işi kimi qəbul edilmir. Artıq bir çox illərdir ki, insan hüquqları sahəsində problemlər beynəlxalq əhəmiyyət daşımağa başlamışdır. İctimai hərəkət ilə yanaşı, insan hüquqları sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq yeni bir mərhələyə qədəm qoydu. Bunu son illərə aid olan bir sıra misallarla səciyyələndirmək olar. Onlardan biri kimi keçmiş Yuqoslaviyada baş vermiş hadisələr ilə əlaqədar beynəlxalq tribunalın yaradılmasını göstərmək olar. Bu tribunal Yuqoslaviyanın bir hissəsi olmuş Bosniya və Hersoqovinada on minlərlə dinc əhalinin, o cümlədən uşaq və yaşlıların, milli və dini mənsubiyyətinə görə qətlə yetirilməsi ilə əlaqədar cinayətləri araşdırır. Bu cinayətdə şübhəli bilinən Yuqoslaviyanın bir sıra yüksək rütbəli ölkə rəhbərləri və məmurları həbs edilmiş, beynəlxalq tribunal qarşısında durmuşlar. Digər belə bir tribunal Ruandada baş vermiş cinayətlərlə və bir milyona yaxın mülki vətəndaşın qətli ilə əlaqədar yaradılmışdı. Xocalı soyqırımını törədənlər də belə bir tribunalın qarşısında durmalıdırlar.

Hazırda isə 1998-ci ildə Romada imzalanmış razılaşmaya əsasən yaradılmış İnsan Hüquqları üzrə Beynəlxalq Məhkəmə fəaliyyət göstərir. İnsan hüquqlarının ciddi pozulmaları ilə əlaqədar müxtəlif ölkələrin vətəndaşları bu məhkəməyə müraciət edirlər.

İnsan haqları üzrə Ümumi Bəyannamə insanların bərabər olmasını və eyni hüquqlara malik olmasını qeyd edir. Bu Bəyannaməyə görə hər bir insan, "tibbi və sosial xidmətlər daxil olmaqla, elə bir yaşayış səviyyəsinə malik olmalıdır ki, bu şərait onun və onun ailəsinin sağlamlığını təmin etsin". Beləliklə, davamlı insan inkişafının vacib amillərindən olan sağlamlıq insan hüquqlarının vacib elementi kimi çıxış edir. Bu prinsip bir sıra beynəlxalq konvensiyalarda və digər sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Sağlamlıq üçün şəraitin yaradılması insanın əsas hüquqlarına aiddir.

İnsan hüquqlarını təmin etmək üçün bir sıra digər konvensiyalar və hüquqi sənədlər qəbul edilmişdir. Bu beynəlxalq sənədlərin arasında bəziləri xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Onlara irqi diskriminasiyanın bütün formalarını ləğv edən beynəlxalq konvensiya, vətəndaş və siyasi hüquqlara dair beynəlxalq pakt, uşaq hüquqları haqqında konvensiya və bir sıra başqaları aiddir. Azərbaycan Respublikası bir çox konvensiyaların və beynəlxalq razılaşmaların, o cümlədən vətəndaşların siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlarına aid beynəlxalq paktların, qadınlara qarşı diskriminasiyanın hər hansı bir formasının ləğvinə aid və bir sıra digər beynəlxalq pakt və konvensiyaların iştirakçısıdır.

İnsan hüquqlarının təmin edilməsinin vacib bir şərti cəmiyyətin davamlı inkişaf etməsidir. Davamlı inkişaf insan hüquqlarının təmin edilməsinin vacib şərtidir. Davamlı inkişafın əsas prinsiplərindən olan ətraf mühitin qorunması, təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsi, insan potensialının inkişaf etdirilməsi gələcək nəsillərin insan hüquqları kimi çıxış edir.

Gələcəksiz inkişaf ilə yanaşı, beynəlxalq təşkilatlar təsnifata görə inkişaf prosesində digər bir mənfi meyilin ehtimal olduğunu da müəyyənləşdirmişdir. Bu, BMT-nin tərifinə görə qeyri-bərabər inkişafın təhlükəsidir. İnkişafda qeyri-bərabərlik həm bir ölkənin daxilində, həm də daha böyük miqyasda, yəni dünya üzrə müşahidə oluna bilər. Belə fərqlər Qərblə Şərq, Cənubla Şimal, inkişaf etmiş və inkişafda olan ölkələr arasında müşahidə olunur.

Ölkələr daxilində vətəndaşlar arasında da qeyri-bərabərlik müşahidə edilə bilər. Bəzən bu qeyri-bərabərlik özünü çox kəskin şəkildə büruzə verir. Qeyri-bərabərliyin mövcudluğunu, onun səviyyəsini qiymətləndirmək üçün, əvvəldə qeyd edildiyi kimi, xüsusi bir göstəricidən – Cini Əmsalından istifadə olunur. Bu əmsal hər hansı bir ölkədə və yaxud ərazidə faktiki gəlirlərin nə dərəcədə bərabər paylanmasını xarakterizə edir. Bu əmsalın qiyməti 0-dan (tam bərabərlik) 100-ə qədər (tam bərabərsizlik) dəyişə bilər. Dünyada elə bir ölkə yoxdur ki, orada tam bərabərlik müşahidə edilsin, yəni Cini Əmsalının qiyməti 0-a bərabər olsun. Bərabərliyin nisbətən yüksək olması bir sıra ölkələrdə, məsələn Norveç, Yaponiya, İsveç, Danimarka və bir sıra digər ölkələrdə müşahidə olunur ki, bu ölkələrdə Cini Əmsalının qiyməti 20–25 arasında dəyişir. Ən kəskin bərabərsizlik isə Cənubi Afrika Respublikasında və bu qitənin bəzi digər ölkələrində müşahidə olunur. Bu ölkələrdə Cini Əmsalının qiyməti 60-a yaxın və bəzi hallarda ondan da artıqdır.

Azərbaycan Respublikası üçün Cini Əmsalı bir sıra beynəlxalq məcmuələrdə dərc edilmişdir. Bu mənbələrə görə bu əmsal ölkədə 20–30 arasında dəyişməkdədir. Bu, kifayət qədər yüksək nəticədir. Lakin buna baxmayaraq, davamlı inkişaf prinsiplərinə arxalanan bərabərlik göstəricilərinin daha da yüksəldilməsi üçün imkanlar kifayət qədər yüksəkdir.

Qeyri-bərabərlik inkişaf prosesinin davamlı olmasına mənfi təsir göstərir. Bunun qarşısını almaq üçün insan potensialının inkişafı olduqca vacibdir. Bu, ilk növbədə, insanın sağlam olması və müvafiq təhsil almaq hüququnun təmin olunmasını tələb edir. Göstərilən məsələlərə diqqət ayıran ölkələr çox yüksək nəticələr əldə edirlər. Belə ölkələrin davamlı inkişaf siyasəti insan potensialının formalaşması və inkişaf etdirilməsi məsələsində müasir elmə və ən son texnologiyalara əsaslanır. Son iki şərt ölkənin rəqabət imkanlarını gücləndirir və əhalinin rifahının yüksəlməsinə xidmət edir. Davamlı və insan potensialına əsaslanan inkişafın təminində biliklərin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Bu səbəbdən dünya üzrə 2005–2014-cü illər dünyada davamlı inkişaf sahəsində təhsil onilliyi elan edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, insan hüquqlarının təmin edilməsində sosial baxımdan məsuliyyətli fəaliyyət və həyat tərzı olduqca önəmlidir. Fərdi sektorda sosial məsuliyyətli korporativ siyasət yeni bir anlayışdır və son illərdə formalaşmışdır. Bu siyasətin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, fərdi sektorda iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan hər bir şirkət, müəssisə və yaxud birlik gələcək nəsillərin insan hüquqlarının əsasını təşkil edən davamlı inkişafı və insan potensialının formalaşmasını nəzərə almalıdır. Hazırda bu siyasətin tətbiqində dünyada bir sıra nailiyyətlər əldə edilib.

Suallar:

1. Davamlı insan inkişafı və insan hüquqları arasında nə kimi əlaqə mövcuddur?
2. İnsan hüquqlarının təmin edilməsi davamlı insan inkişafına hansı təsiri göstərir?
3. İnsan hüquqlarının iqtisadi müddəaları nədən ibarətdir?

4. İnsan Hüquqlarına dair Ümumi Bəyannamənin qəbul edil-məsinin əhəmiyyəti nədədir?
5. Keçmiş Yuqoslaviya və Ruandada törədilmiş cinayətlərlə bağlı yaradılan Beynəlxalq tribunalların əhəmiyyəti nədə-dir?
6. Davamlı inkişaf gələcək nəsillərin insan hüquqları ilə necə əlaqədardır?

Terminlər:

Vətəndaş cəmiyyəti (*Civil society*) – Müasir anlamda vətəndaş cəmiyyəti üç qrupda təqdim olunub: ümumi məqsəd və məramları olan vətəndaşların könüllü birlikləri, dövlət təşkilatları və biznes strukturları.

İnsan hüquqları (əsas konvensiyalar) (*Human rights (principal covenants)*):

- Vətəndaş və siyasi hüquqlara dair konvensiya (*International Covenant on Civil and Human Rights*) – Bu konvensiyaya qoşulmuş hər bir ölkə ərazilərində 10 dekabr 1948-ci ildə BMT Baş Assambleyasında qəbul edilmiş İnsan Hüquqları haqqında Bəyannamənin və bir sıra əlavə öhdəliklərin yerinə yetirilməsini öz üzərinə götürür.
- İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlara dair beynəlxalq konvensiya (*International Covenant on Economical, Social and Cultural Rights*) – Konvensiya 10 dekabr 1948-ci ildə BMT Baş Assambleyasında qəbul edilmiş İnsan Hüquqları haqqında Bəyannamənin bəndlərini izah və şərh edir. Konvensiyada əmək şəraitinə, həmkarlar və digər peşə birliklərinin yaradılması və fəaliyyətinə aid, mədəniyyət, sağlamlıq, elm, təhsil və digər sahələrdə insan hüquqlarına dair ölkələrin öhdəlikləri öz əksini tapmışdır.

Qeyri-hökumət təşkilatı (QHT) (*Non-governmental organization*) – Hökumətə mənsub olmayan və onun ilə heç bir assosiativ əlaqəsi olmayan hər hansı bir təşkilat.

Məşğələnin mövzuları:

1. İnsan inkişafı və insan hüquqları arasında olan əlaqə;
2. İnsan hüquqlarınının iqtisadi, sosial və mədəni aspektləri;
3. İnsan Hüquqlarına dair Ümumi Bəyannamənin qəbul edilməsinin əhəmiyyəti;
4. Keçmiş Yuqoslaviya və Ruandada törədilmiş cinayətlərlə bağlı yaradılan Beynəlxalq tribunalın əhəmiyyəti;
5. Davamlı inkişaf gələcək nəsillərin insan hüquqları kimi.

VIII FƏSİL KORPORATİV SİYASƏT VƏ DAVAMLI İNKİŞAF

Korporativ siyasətin mahiyyəti. Korporativ siyasətin planlaşdırılması və davamlı insan inkişafı. Davamlı insan inkişafının institutlaşdırılması. Davamlı və insana mərkəzləşmiş siyasətin həyata keçirilməsində QHT-lərin rolu.

8.1. Korporativ siyasətin mahiyyəti

Davamlı inkişaf sahəsində irəli sürülən məqsədlər bu prosesin bütün iştirakçılarının səfərbərliyini tələb edir. Bunlara fərdi sektorda fəaliyyət göstərən şirkətlər və korporasiyalar da aiddir. Buna misal olaraq, Ətraf Mühitə Təsirlərin Qiymətləndirilməsi və Ətraf Mühitə və Sosial Sahəyə Təsirin Qiymətləndirilməsi sənədlərinin hazırlanmasının bütün iqtisadi sahədə fəaliyyət göstərən idarə və təşkilatlar üçün məcburi olmasını göstərmək olar. Bu tələblərin yerinə yetirilməsi məcburidir və qanunlarla tənzim edilir. Bununla yanaşı, fərdi sektorda fəaliyyət göstərən hər hansı bir şirkət və yaxud başqa bir təsərrüfat qurumu könüllü olaraq öz üzərinə bir sıra əlavə öhdəliklər götürür. Bu öhdəliklər özəl bölmədə fəaliyyət göstərən qurumun siyasəti adlandırılır. Bu siyasətin bir istiqaməti kimi son illərdə Korporativ Sosial Məsuliyyətli Fəaliyyət anlayışı formalaşmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, korporativ siyasətin sosial məsuliyyətli olması həm etik baxımdan vacibdir, həm də rəqabətdə üstünlük təmin edən önəmli iqtisadi amil kimi çıxış edir.

Korporasiya və şirkətlərin sosial baxımdan məsuliyyətli fəaliyyəti idarəetmənin ən müasir istiqamətlərindəndir və davamlı inkişafı təmin edən amildir. Bu fəaliyyətin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi insan potensialına arxalanır və davamlı inkişaf sahə-

sində təhsilin vacib elementidir. Korporativ sosial məsuliyyət, ilk növbədə, hər bir fəaliyyətin etik formada aparılmasını nəzərdə tutur. Bu isə öz növbəsində təbii və sosial mühitə təsir edən və yaxud edə bilən fəaliyyətin sivil cəmiyyətdə qəbul olunmuş normalar əsasında həyata keçirilməsinə əsaslanır. Korporativ sosial məsuliyyətli fəaliyyət şirkət daxilində və şirkətdən kənarında həyat səviyyəsinin daim yüksəlməsini bir məqsəd kimi qarşısına qoyur və bu məqsədi gəlir götürməkdən daha üstün tutur.

İqtisadi və sosial, fərdi və ictimai maraqlar arasında balansın təmin edilməsi korporativ sosial məsuliyyətli siyasətin planlaşdırılmasının və idarə edilməsinin əsas prinsipidir. Bu prinsipin təmin edilməsi xeyli çətin olsa da, hər bir milli və yaxud transmilli korporasiyanın və yaxud şirkətin tanınması və şöhrətlənməsi, ictimaiyyət ilə əlaqələr qurulması üçün olduqca önəmlidir. Bu isə öz növbəsində sosial məsuliyyətli idarəetmə prinsiplərini tətbiq edən qurumların nüfuzunu artırır, onlara azad rəqabətdə əlavə imtiyazlar yaradır. Göstərilən amillərin təsiri nəticəsində korporasiya və yaxud şirkət daha da güclənir, onun iqtisadi imkanları artır. Bu isə öz növbəsində onun sosial məsuliyyəti fəaliyyətinin daha da gücləndirilməsi üçün əlavə imkanlar yaradır.

Davamlı insan inkişafına yönəldilmiş korporativ sosial baxımdan məsuliyyətli siyasətin həyata keçirilməsi bu proseslərin təşkilatlanması üçün xüsusi qurumların yaradılması və yaxud mövcud qurumların fəaliyyət istiqamətlərinin genişləndirilməsi zəruriyyətini gündəmə gətirdi. Belə qurumlar hazırda Azərbaycanda da fəaliyyət göstərir.

8.2. Davamlı insan inkişafında QHT-lərin rolu

Davamlı insan inkişafının institutlaşması sahəsində Azərbaycan Respublikasında daha bir yeni təşəbbüs həyata keçirilmişdir. Ölkənin Ədliyyə Nazirliyi 2004-cü ilin aprel ayında "İnsan İnkişafı

və Davamlı Gəlir Əldə Edilməsinə Kömək" adlı ictimai birliyi rəsmi qeydə almışdır. Belə bir ictimai birlik ilk dəfə təşkil olunmuşdur və təşəbbüs ölkənin Qaradağ rayonunun Ümid qəsəbəsində məskunlaşan qaçqın və köçkün qadınlar tərəfindən irəli sürülmüşdür. İctimai birliyin əsas məqsədi bilik və təcrübəyə yiyələnməklə yeni istehsalların yaradılması və davamlı gəlir əldə etmək idi. Bu fəaliyyət qəsəbədə təşkil edilmiş icmanın sosial müəssisəsi çərçivəsində həyata keçirilir. Birlik ilk ikiillik fəaliyyəti dövründə işçilərinin sayını bir neçə dəfə artırmışdır. İstehsal olunan müxtəlif məhsullar həm ölkədə istifadə olunur, həm də ixrac edilir. Tam şəffaflıq şəraitində fəaliyyət göstərən bu birlik, eyni zamanda, demokratik idarəetmə nümunəsi ola bilər. Ümid qəsəbəsinin qadın sakinləri tərəfindən həyata keçirilən bu sosial baxımdan məsuliyyətli fəaliyyət bir çox beynəlxalq və milli məqsədlərə nail olunmasına xidmət edir. Bu məqsədlər arasında gender bərabərliyi, yoxsulluqla mübarizə, regional inkişaf, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, demokratiyanın inkişafı və qərar qəbuletmə prosesində əhalinin iştirakının genişləndirilməsi və s. göstərmək olar. Bu fəaliyyət həm Dünya Sammitində nəzərdə tutulmuş minilliyin inkişaf məqsədlərinin, həm də ölkədə qəbul edilmiş və müvəffəqiyyətlə həyata keçirilən milli inkişaf proqramlarının yerinə yetirilməsinə xidmət edir. Bunları nəzərə alaraq, BMT-nin Nyu-Yorkdakı Baş Qərargahı Azərbaycanın bu təşəbbüsü də "innovativ ideya və fəaliyyət" kimi qiymətləndirib və bu təcrübə barədə məlumatı üzv olan ölkələr arasında yaymışdır.

Suallar:

1. Korporativ siyasət anlayışının mahiyyəti nədən ibarətdir?
2. Korporativ siyasətin planlaşdırılmasının davamlı inkişafda rolu nədən ibarətdir?

3. Korporativ sosial baxımdan məsuliyyətli siyasətdə sosial prioritetlərin gəlir götürmək üzərindəki prioritetin əhəmiyyəti nədədir?
4. Davamlı inkişafın təmin edilməsində fərdi sektorun rolu nədən ibarətdir?
5. Davamlı insan inkişafında QHT-lərin rolu nədən ibarətdir?

Terminlər:

Korporativ sosial məsuliyyət (*Corporate social responsibility*) – Hər hansı bir şirkət və ya korporasiyanın daxilində və xaricində insanların rifahının hər zaman yüksəlməsini əsas məqsəd kimi qəbul edir və bu prinsipi gəlir əldə etməkdən üstün tutur.

Korporativ idarəetmə (*Corporate governance*) – İnkişaf prosesinin idarə edilməsində iqtisadi və sosial, fərdi və ictimai məqsəd və maraqlar arasında balansın təmin edilməsi.

Məşğələnin mövzuları:

1. Korporativ siyasət anlayışı və bu siyasətin mahiyyəti;
2. Korporativ siyasətdə fərdi və icma maraqlarının prioritetləşdirilməsi;
3. Korporativ siyasətdə iqtisadi və sosial maraqların prioritetləşdirilməsi.

URKHAN ALAKBAROV

FUNDAMENTALS OF SUSTAINABLE
HUMAN DEVELOPMENT

*(Textbook for Universities, Academies, and other
tertiary Schools of the Azerbaijan Republic)*

Executive Summary

Forewords. The textbooks include forewords by the Ministry of Education (MoE) of the Azerbaijan Republic Misir Mardanov and UN Resident Coordinator, United Nations Development Program (UNDP) Resident Representative in the Azerbaijan Republic Bruno Pouezat. The forewords are comprised of background information on sustainable human development education in the country, which has become an obligatory subject for general secondary and tertiary schools. This process commenced with a pilot project, which was initiated by MoE and UNDP at 2001. The world-first curriculum and textbook on Sustainable Human Development (SHD) for general secondary school was published in Azerbaijan at 2003. The UN presented this initiative as innovative ideas and impacts and distributed this information globally. The Forewords state that this general textbook for tertiary schools is another new initiative which will support sustainable development processes both in the country and in the world.

Introduction. Introduction provides background information regarding the inclusion of the learning subject on SHD in the curriculums of the general education on secondary and tertiary levels. This decision is based on the recommendations of

the International Conference on Education, which UNESCO and Heydar Aliyev Foundation organized in 2005. The announcement by UNDP and UNESCO, that the years 2005–2014 would be 'the decade on sustainable education' is also noted as a motivation for the development of this textbook.

Chapter 1. Factors of Development. The Chapter introduces issues of dependence for countries' successful sustainable development on different natural and social factors. The historical achievements, richness of natural resources and human potential have been analyzed as different factors, which have potential to influence on sustainable development processes. The human potential development as crucial factor for achieving of the long term sustainable results is been demonstrated.

Chapter 2. Progressive Role of Sustainable Human Development. This Chapter describes the factors which are important for sustainable and human-centered development planning. The ways for prevention of "development without future" and "development without equality" through the sustainable development management and human capacity building processes are the key issues discussed.

Chapter 3. Sustainable Human Development Assessment. This Chapter presents information about health, education and economic indicators which are employed for assessment of sustainable development and human capacity building. Life expectancy, infant mortality rate, accessibility to medical services and potable water and other indicators are discussed as health indicators. Enrolment and years of schooling, as well as functional and other types of literacy, have been discussed as factors employed for assessment of the sustainable human development indexes.

Chapter 4. Gender Issues in Sustainable Human Development.

The Chapter introduces issues regarding the assessment of gender development indices. Information on the Gender Development Index as well as other indices and indicators for gender development assessment are presented in this section of the textbook. Special attention to the empowerment of women, based on their potential is discussed. The Chapter presents information on activities of the country's governmental institutions and non-governmental organizations for providing the gender equality.

Chapter 5. Poverty as a Factor Limiting Sustainable Human Development. This section describes poverty from the point of SHD. Along absolute poverty, or poverty based on economic drivers, this chapter demonstrates that limitations to the development of human potential are the reflection of real poverty. The information about indicators for calculation of the Poverty Indexes (PI) in economically developed and developing countries are also presented in this Chapter.

Chapter 6. Sustainable Human Development and Natural Environment. This Chapter describes the dependence of sustainable development on natural environmental quality assessment and management. The one of main messages is that the natural environment is only one element of the general environment which also includes economic, social, and political components. Therefore for achieving sustainable development goals the natural environment should be managed together with all other environmental components. Issues regarding the replacement of the Environmental Impact Assessment (EIA) and Environmental and Social Impact Assessment with Sustainable Development Impact Assessment are discussed in this Chapter. This section also presents information about Ecological Civilization (Ecocivil) as the ultimate goal of SHD.

Chapter 7. Sustainable Human Development and Human Rights. This Chapter presents sustainable development as a human right of future generations. All factors which negatively influence human capacity building and sustainable development planning are presented as deprivations of the human rights of existing and future generation.

Chapter 8. Corporate Policy and Sustainable Development. This Chapter provides information on corporate social responsibility policy, accepted on a voluntary basis by private companies and corporations. The trends regarding CSR policy are presented as key information for students planning careers in development or the private sector.

This textbook printed according to the Order of Ministry of Education № 961, 08 August 2007 on the basis of Curriculum approved by the Ministry's Council (01 August, 2006), and ordered by Ministry (Order № 642, 07 August, 2006).

MÜNDƏRİCAT

Ön söz:

Misir Mərdanov	3
Bruno Pueza	5
Giriş.	7

I FƏSİL İNKİŞAFIN GÖSTƏRİCİLƏRİ

1.1. Müxtəlif ölkələrdə inkişafın səviyyəsi və bu inkişafın insan amilindən asılılığı	12
1.2. Biliyə əsaslanan inkişafın və texnoloji nailiyyətlərin qiymətləndirilməsi	21

II FƏSİL DAVAMLİ İNSAN İNKİŞAFI VƏ ONUN TƏRƏQQİDƏ ROLU

2.1. Davamlı inkişafı səciyyələndirən amillər	29
2.2. Davamlı inkişaf haqqında ümumi anlayış	34
2.3. Davamlı insan inkişafı və gələcəksiz inkişafın qarşısının alınması	36
2.4. Davamlı inkişafın indikatorları	40
2.5. Davamlı inkişafda insan təhlükəsizliyi və sosial məsuliyyətli fəaliyyət	45

III FƏSİL
DAVAMLI İNSAN İNKİŞAFININ
QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

- 3.1. Davamlı insan inkişafını qiymətləndirən əmsallar 51
- 3.2. İnsan inkişafında sağlamlıq göstəriciləri 53
- 3.3. Davamlı insan inkişafında təhsil göstəriciləri 59
- 3.4. İnsan inkişafında iqtisadi göstəricilər 61
- 3.5. İnsan inkişafı əmsallarının hesablanması 64

IV FƏSİL
DAVAMLI İNSAN İNKİŞAFINDA
GENDER AMİLİ

- 4.1. Gender və davamlı insan inkişafı 71
- 4.2. Gender inkişafının qiymətləndirilməsi 75
- 4.3. Qadınların imkanlarının genişləndirilməsi 77

V FƏSİL
İNSAN İNKİŞAFINA MANE OLAN AMİLLƏR:
YOXSULLUQ

- 5.1. Yoxsulluq davamlı insan inkişafı baxımından 84
- 5.2. Yoxsulluğun qiymətləndirilməsi 88
- 5.3. Yoxsulluğun inkişafda olan ölkələrdə qiymətləndirilməsi 90
- 5.4. Yoxsulluğun inkişaf etmiş ölkələrdə qiymətləndirilməsi 92

VI FƏSİL
DAVAMLI İNSAN İNKİŞAFI VƏ
TƏBİİ ƏTRAF MÜHİT

- 6.1. Davamlı insan inkişafının təbii ətraf mühidən
asılılığı 95
- 6.2. Ətraf mühitin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi . . 98

VII FƏSİL
DAVAMLI İNSAN İNKİŞAFI VƏ
İNSAN HÜQUQLARI

- 7.1. İnsan hüquqları insan inkişafı baxımından 113

VIII FƏSİL
KORPORATİV SİYASƏT VƏ DAVAMLI İNKİŞAF

- 8.1. Korporativ siyasətin mahiyyəti. 121
- 8.2. Davamlı insan inkişafında QHT-lərin rolu 122
- Fundamentals of Sustainable Human Development...125

Ələkbərov Urxan Kazım oğlu
DAVAMLI İNSAN İNKİŞAFININ ƏSASLARI
(Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti)
Bakı, «Təhsil», 2007

Nəşriyyat redaktoru *Gülər Ələkbər qızı*
Bədii və texniki redaktoru *Abdulla Ələkbərov*
Kompyuterçi-diyazner *Səbinə Məmmədova*
Korrektoru *Sevinc Hacıyeva*

Sifariş 90. Tirajı 500.
«Təhsil Nəşriyyat–Poliqrafiya»MMC
Bakı, AZ 1141, Şəhriyar küçəsi, 6